

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 49 ISSUE 02 2022

© THE SOUTHERN CAUCASUS SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES

SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES

MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES

REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES

<https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

Platform &
workflow by
OJS/PKP

The beautiful thing about learning is nobody can take it away from you—B. B. King

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 49 ISSUE 02 2022

© SC SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL

REFEREED & REVIEWED JOURNAL

JOURNAL INDEXING

MIAR ICDS (Secondary Composite Index Diffusion) - 3.4

GEORGIA, TBILISI 2022

Editors-in-chief:

Historical and Natural Sciences

Lienara Adzhieva

Tubukhanum Gasimzadeh

Social, Pedagogy Sciences & Humanities

Eka Avaliani

Medicine, Veterinary Medicine, Pharmacy and Biology Sciences

Mariam Kharashvili

Technical, Engineering & Applied Sciences

Nikolay Kurguzov

Regional Development and Infrastructure

Lia Eliava

Economic, Management & Marketing Sciences

Badri Gechbaia

ISSN: 1987-6521; E-ISSN:2346-7541; DOI prefix: 10.36962/CESAJSC; UDC: 3/k-144

©Publisher: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals

©Editorial office: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

©Typography: Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Telephones: +994 552 41 70 12; +994 518 64 88 94.

Website: <https://scia.website/>; <https://scsi.fisdd.org/>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

©Publisher: NGO International Center for Research, Education & Training.

MTÜ Rahvusvaheline Teadus-, Haridus- ja Koolituskeskus.

Management Board Member: Seyfulla Isayev.

©Editorial office: Narva mnt 5, 10117 Tallinn, Estonia.

©Typography: NGO International Center for Research, Education & Training. R/C 80550594

Registered address: Väike-Paala tn 2, 11415, Tallinn, Estonia.

© Publisher: LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Director and shareholder: Namig Isazade. Professor. PhD in Business Administration.

© Editorial office: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

©Typography: LTD International Research, Education & Training Center. (UK, London).

Registered address: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

OFFICIAL REPRESENTATIVES-COORDINATORS

Isazade Namig (EU, Azerbaijan)

+ 994 552 41 70 12

Accepted for publication in this edition 01.06.2022

© The Southern Caucasus Media. NGO RAIDCG. All rights reserved. Reproduction, store in a retrieval system, or transmitted in any form, electronic, mechanic photocopying of any publishing of Southern Caucasus Scientific Journals permitted only with the agreement of the publisher. The editorial board does not bear any responsibility for the contents of advertisements and papers. The editorial board's views can differ from the author's opinion. The journal published and issued by The Southern Caucasus Media.

TABLE OF CONTENTS

Aygül Məmmədova, Dinara Əliyeva, Zahid Xəlilov, Nuridə Sadıqova RESPUBLİKAMIZDA TORPAQLARIN BONİTIROVKASI ZAMANI QIYMƏT MEYARLARININ SEÇİLMƏSİ	04
Сеймур Гаджиев СРАВНИТЕЛЬНАЯ КЛИНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЗЫВНИКОВ С РАССТРОЙСТВАМИ ЛИЧНОСТИ	10
Билал Асадов, Насими Вагабов ОСОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ И КЛИНИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АКТИВНОГО ВАРИАНТА СИНДРОМА КАНДИНСКОГО-КЛЕРАМБО ПРИ ШИЗОФРЕНИИ	15
Асадов Билал, Вагабов Насими, Исмаилова Арзу, Асадова Шафаг, Вагабова Шарифа, Амирасланова Шефа ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКОГО И ПОЛОВОГО РАЗВИТИЯ ДЕВОЧЕК С ЗАДЕРЖКОЙ УМСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ	24
Джамиля Исмаилова, Билал Асадов ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПОТРЕБНОСТЕЙ ПАЦИЕНТОВ С ШИЗОФРЕНИЕЙ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ В КОНТЕКСТЕ БИОПСИХОСОЦИАЛЬНОГО ПОДХОДА	30
Mahabbat Khudaverdieva DISTANCE MEASURING BY ULTRASONIC SENSOR	36
Könül Tağıyeva İNSANLARIN İŞGÜZAR BİRLİKLƏRİNİN ADLARI	44
Sədaqət İbrahimova, Xəliq Qurbanov ELMIN INTEQRASIYASI MODELİ ƏSASINDA SƏNAYE SAHƏSİNİN İQTİSADI İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	48
Aidə Mütəllimova, Oqtay Həmidov “CAVID ÖMRÜ” FILMI – SƏNƏDLİ KINONUN ELEMENTLƏRİNİ ÖZÜNDƏ ƏKS ETDİRƏN BƏDİİ FILM KİMİ	62
Günay Abuşova, Oqtay Həmidov SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MUSIQILI KOMEDIYA FILMLƏRİ JANRİNİN ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	66
Şəfəq Səmədova, Əli Əmirli “HACI QARA” PYESI ƏSASINDA ÇƏKİLƏN FILMDƏ İLKİN MATERIALIN KINO DİLİNƏ ÇEVRİLMƏSİ	71

RESPUBLİKAMIZDA TORPAQLARIN BONİTİROVKASI ZAMANI QIYMƏT MEYARLARININ SEÇİLMƏSİ

¹Aygül Məmmədova, ²Dinara Əliyeva, ³Zahid Xəlilov, ⁴Nuridə Sadıqova

¹baş müəllim, ²baş müəllim, ³assistent, ⁴assistent.

^{1,2,3,4}Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Yerquruluşu kafedrası .

Torpaqların keyfiyyətə qiymətləndirilməsi (bonitirovkası) torpaqşünaslıq elminin müstəqil sahəsi olub, torpağın həm təbiət cismi, həm də istehsal vasitəsi kimi qiymətləndirilməsinin elmi-nəzəri əsaslarını təsdiq edən prinsip və metodlarını işləyən bir sahədir. Torpaqların bonitirovkası sahəsində ədəbiyyat, fond materiallarının tədqiqi və təhlili nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, Azərbaycanda bu sahədə 5 istiqamətdə: (otlaqaltı, çayaltı, üzümaltı, taxılaltı, pambıqaltı və meşə torpaqları üzrə) inkişaf etmişdir.

Azərbaycanın müstəqillik əldə etməsi və torpaq islahatlarının həyata keçirilməsi nəticəsində torpaq münasibətlərinin dəyişməsi, yeni torpaq-mülkiyyət formalarının yaranması ilə əlaqədar torpaqların bonitirovkası və iqtisadi qiymətləndirilməsi ilə bağlı tədbirlərin əhəmiyyətini nəinki azaltmış, əksinə dəfələrlə artırmışdır. Torpaq - mülkiyyət münasibətlərində baş verən dəyişikliklər, torpaqların alqı-satqısı, girov qoyulması, torpaq rüsumları ilə bağlı normativlərin hazırlanması torpaqların bonitirovkasını ön plana çəkmişdir. Torpaqların bonitirovkası üzrə torpaqların təbii xassələri və kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına dair toplanmış materialların riyazi təhlili olmadan keyfiyyətli, dəqiq, düzgün qiymətləndirmə aparmaq mümkün deyildir.

Yalnız kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı ilə korelyativ asılılıqda olan torpaq xassələri haqqında yoxlanılmış, düzgün məlumatlar torpaqların bonitirovkası zamanı elmi əsas rolunu oynaya bilər. Riyazi-statistik təhlil aparılmadan bonitirovkanın nəticələrin düzgünlüyünə tam əmin olmaq mümkün deyildir. Torpaqların qiymət meyarlarını səciyyələndirən göstəricilərin (humus, azot, fosfor, udulmuş əsasların cəmi) riyazi təhlili göstəricinin orta hesabı qiymətinin tapılması (1) düsturu ilə başlanır:

$$M = \frac{\sum v}{n} \quad (1)$$

Burada: M –orta hesabı qiymət;

$\sum v$ – bütün variantların cəmi;

n – müşahidələrin sayı.

Orta hesabı qiymət əsasında sıradakı ədədlərin orta göstəricidən uzaqlaşması haqqında fikir söyləmək çətin olduğuna görə orta kvadratik uzaqlaşmanın (σ) tapılması vacibdir. Bu göstərici (2) düsturu ilə tapılır:

$$\sigma = \pm \sqrt{\frac{\sum x^2}{n-1}} \quad (2)$$

Burada: σ - orta kvadratik uzaqlaşma;

$\sum x$ – bütün variantların riyazi ortadan uzaqlaşma kvadratlarının cəmi;

n – müşahidələrin sayı.

Kvadratik uzaqlaşma mühüm statistik qiymət olmasına baxmayaraq, göstəricilərin dəyişkənliyinin təhlili üçün kifayət etmir. Bu xassənin nisbi dəyişkənliyini, yəni dəyişkənlik əmsalını (C)

hesablamaq zərurəti ortaya çıxır :

$$C = \pm \frac{100\sigma}{M} \quad (3)$$

Burada: C – dəyişkənlik əmsalı (%-lə).

Hesablanmış riyazi ortanın tipik olduğunu yəqin etmək üçün və öyrənilən xassənin ümumi göstəricisi haqqında fərdi qiymətə görə (m) fikir yürütmək üçün riyazi ortanın orta xətasını bilmək lazımdır:

$$m = \pm \frac{\sigma}{\sqrt{n}} \quad (4)$$

Burada: m – orta riyazi xəta;

σ – orta kvadratik uzaqlaşma;

n - müşahidələrin sayıdır.

Orta xəta (m) orta hesabi qiymətdən (M) faizlə də ifadə edilə bilər, yəni orta hesabi qiyməti onun orta xətasına bölməklə orta hesabi qiymətin dəqiqlik göstəricisi (P) (5) düsturu ilə tapılır:

$$P = \pm \frac{100M}{m} \quad (5)$$

Burada: P - dəqiqlik göstəricisi;

m - orta xəta;

M - orta hesabi qiymətdir.

Bu zaman aldığımız orta hesabi qiymətin (M), digər dəqiqlik göstəricisi (P), etibarlılıq dərəcəsidir (t). Etibarlılıq dərəcəsi (t) aşağıdakı düsturla (6) hesablanır:

$$t = \frac{M}{m} \quad (6)$$

Burada: t - etibarlılıq dərəcəsi;

M - orta hesabi qiymət;

m - orta xətadır.

Riyazi hesablamaların köməyi ilə qəbul olunmuş metodika əsasında Dağlıq Şirvan kadastr rayonu torpaqlarının münbitlik göstəricilərinin orta hesabi qiyməti (M), orta kvadratik uzaqlaşması (σ), orta xətası (m), dəyişkənlik əmsalı (C), dəqiqlik göstəricisi (P) və etibarlılıq dərəcəsi (t) tapılmışdır .

Bu torpaqlarının münbitlik göstəricilərinin bizim tərəfimizdən müvafiq metodika əsasında orta riyazi xətası, dəqiqlik göstəricisi və etibarlılıq dərəcəsi hesablanmış və müəyyən edilmişdir ki, alınmış nəticələr ərazi torpaqlarının bonitirovkası zamanı ölçü meyarları kimi götürülməyə tam etibarlıdır.

Torpaqların bonitirovkası zamanı qiymət meyarı kimi torpaqların aşağıdakı diaqnostik göstəriciləri götürülmüşdür: humusun, azotun, fosforun ehtiyatı (ton/ha) və udulmuş əsasların miqdarı (mq-ekv). Bu göstəricilərin məcmusu ərazidə becərilən müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri (tərəvəz, taxıl) altındakı torpaqların keyfiyyətə fərqli olmasına kifayət dərəcədə təsir göstərir. Seçilmiş meyarların göstəriciləri şərti olaraq qəbul edilmiş dərinliklər üzrə: 0-20 sm, 0-50 sm, 0-100 sm hesablanır, bu zaman torpağın müxtəlif qatlarını ayrı-ayrılıqda qiymətləndirmək imkanı əldə edilir.

$$r = \frac{(d \cdot p \cdot v)}{100} \quad (7)$$

Burada: r – humus, azot, fosforun qatlar üzrə ehtiyatı, t/ha

p – humus, azot, fosforun miqdarı, %-lə

v – verilmiş qat üzrə torpağın sıxlığı, m³/ha

Torpağın humusu onun ən mühüm münbitlik göstəricisi hesab olunur. Torpağın üst qatında humusun miqdarı nə qədər yüksək olarsa azot, fosfor, kalium, kalsium birləşmələrinin toplanması bir o qədər çox olacaqdır. Torpaqda azot, fosfor və kaliumun miqdarı münbitliyin formalaşmasında böyük rol oynayaraq bitkilərin qidalanması zamanı tədricən istifadə olunan ehtiyatlar rolunu oynayır. Udulmuş əsasların cəmi torpaqların mühüm fiziki-kimyəvi xassələrindən olub bitkilərin mineral qidalanmasında əlavə ehtiyat rolunu oynayır.

Metodikaya əsasən daxili diaqnostik xüsusiyyətlərinə görə ən yüksək göstəricilərə malik torpaq tipi etalon seçilmiş (bu yuyulmuş dağ-meşə qonur torpaqlardır) və digər torpaqların münbitlik səviyyəsi ona nisbətən təyin edilmişdir. Qiymət şkalasının tərtibi zamanı digər torpaqların bonitet balları aşağıdakı düstur üzrə hesablanmışdır

$$B = \frac{K_f}{K_e} \cdot 100 \quad (8)$$

Burada: B – torpağın bonitet balı;

K_f – torpağın hər hansı xassə və əlamətlərinin faktiki ölçüsü;

K_e – etalon torpağın uyğun göstəricilərinin ölçüsü.

Bu istiqamətdə aparılan işlər təbii və aqrolandşaftın ekoloji səciyyəsinə və qiymətləndirilməsini əsaslı şəkildə dərinləşdirir. Praktiki torpaqşünaslıqda torpaqların yarım tip və növmüxtəlifliklərinin qiymətləndirilməsi torpağın ayrı-ayrı xassələrinin təshih əmsallarına tətbiqi ilə həyata keçirilir. Bu zaman əsas bonitet balı təshih əmsallarına vurularaq konkret torpaq növmüxtəlifliyinin balı hesablanır. Təshih əmsallarının tətbiqi bonitirovka işlərini dəqiqləşdirir və konkret yerin şəraitindən asılı olaraq qiymət balları ilə işləməyə imkan verir.

Torpaq növmüxtəlifliklərinin yekun bonitet balları əsas bonitet şkalası və təshih əmsallarından (yumşaq qatın qalınlığı və qranulometrik tərkibə görə) istifadə edilərək aşağıdakı düstur əsasında hesablanmışdır :

$$B_n = B_r \cdot K_{qr} \cdot K_y, \quad (9)$$

B_n – torpaq növmüxtəlifliyinin bonitet balı;

B_r – torpaq tipinin bonitet balı; təshih əmsalları:

K_{qr} – qranulometrik tərkibə görə;
 K_y – yumşaq qatın qalınlığına görə.

Cədvəl 1. Torpaqların müxtəlif əlamətlərinə görə təshih əmsalları

Torpaqlar və bitkilər	Torpağın əlamətləri			
	Qranulometrik tərkib			
	Yüngül gillicəli	Orta gillicəli	Ağır gillicəli	Gilli
Qəhvəyi dağ-meşə	0,89	1,0	0,90	0,80
Bozqırlaşmış dağ-qəhvəyi	0,89	1,0	0,90	0,80
Dağ-boz-qəhvəyi	0,89	1,0	0,90	0,80
Yumşaq qatın qalınlığı				
	Qalın	Orta qalınlıqlı	Yuxa	
Bütün bitkilər üçün				
Bütün torpaqlar üçün	1,00	0,80		0,60

Ərazidə yayılmış torpaqlarının 50%-dən çoxu müxtəlif dərəcədə eroziya prosesinə məruz qalmışdır. Yamac və qobularla parçalanmış ərazidə eroziya prosesləri geniş inkişaf etmiş, bu da öz növbəsində torpağın yuyulmasına, ot örtüyünün parçalanmasına və məhsuldarlığın kəskin sürətdə azalmasına səbəb olmuşdur. Meylliyi 10-15⁰ yuxarı olan yamaclarda səthi yuyulmanın sürətlə getdiyi müəyyən edilmişdir. Tədqiq olunan ərazi torpaqlarının orta hesabı bonitet balı aşağıdakı düsturla hesablanmışdır :

$$B = \frac{b_1 h_1 + b_2 h_2 + b_3 h_3 + \dots}{H} \quad (10)$$

Burada, B – torpaq tip və yarım tipinin yekun bonitet balı;

b_1, b_2, b_3, \dots – həmin tip və yarım tip daxilində torpaq növ müxtəlifliklərinin bonitet balı;

h_1, h_2, h_3, \dots - torpaq növ müxtəlifliklərinin sahəsi, ha;

H – torpağın ümumi sahəsi, ha.

Torpaqların əsas bonitet balları ilə yekun bonitet ballarını müqayisə etdikdə görürük ki, ərazi torpaqlarının münbitliyinə və onların bonitet ballarına təsir edən amillər təshih əmsalları vasitəsi ilə nəzərə alındıqdan sonra sonra hesablanan bonitet balları daha aşağı qiymətlər almışdır:

1. karbonatlı dağ-meşə qonur torpaqlar -91 bal (əsas bonitet balı) -54 bal (yekun bonitet balı),
2. yuyulmuş dağ-meşə qəhvəyi torpaqlar –(83 bal)-61 bal,
3. tipik dağ-meşə qəhvəyi- (90 bal)-75 bal,
4. karbonatlı dağ-meşə qəhvəyi- (79 bal)-53 bal ,
5. bozqırlaşmış karbonatlı dağ-qəhvəyi- (73 bal)-58 bal,
6. adi dağ- boz- qəhvəyi (şabalıdı) torpaqlar (79 bal)-60 bal və s. olmuşdur.

Torpaqların münbitliyinə təsir göstərən müxtəlif təbii amillər (eroziyaya uğrama dərəcəsi, münbit qatın qalınlığının azalması, mexaniki tərkibin dəyişməsi) torpaqların bonitet ballarına kifayət dərəcədə təsir göstərərək aşağı salmışdır.

ƏDƏBIYYAT

1. Q.Ş. Məmmədov, A.B.Cəfərov, A.S.Oruclu “Torpaqların bonitirovkası”. Bakı, 2015
2. Məmmədov Q.Ş. “Azərbaycanda torpaq islahatı: hüquqi və elmi-ekoloji məsələlər”. Bakı, 2002.
3. Məmmədov Q.Ş., Quliyev V.A. “Azərbaycanın şimal-şərq əkinçilik zonası torpaqlarının qiymətləndirilməsi”. Bakı, Elm, 2002, 228 s.
4. Məmmədov Q.Ş. “Azərbaycan Respublikasının dövlət torpaq kadastrı: hüquqi, elmi və praktiki məsələləri”. Bakı, 2003.
5. Məmmədov Q.Ş., Cəfərov A.B., Cəfərov F.Ç. “Torpaqların bonitirovkası”. Bakı, “Elm”, 1997.
6. Məmmədova S.Z., Cəfərov A.B. “Torpağın münbitlik xassəsi”. Bakı, “Elm”, 2005.
7. M.M.İsmayılov və S.A.Qəniyeva “Torpaq və coxməqsədli kadastr” Dərs vəsaiti. Bakı-2006
8. Q.Ş.Məmmədov – “Azərbaycan Respublikasının Dövlət torpaq kadastrı” Bakı. Elm -2003.
9. A.İ.İsmayılov. “Kadastrın əsasları”. Bakı, Müəllim nəşriyyatı, 2008

SELECTION OF PRICE CRITERIA DURING LAND VALUATION IN OUR COUNTRY

¹Aygun Mammadova, ²Dinara Aliyeva, ³Zahid Khalilov, ⁴Nurida Sadigova

¹Senior teacher, ²Senior teacher, ³Assistant, ⁴Assistant.

^{1,2,3,4}Azerbaijan State Agrarian University, Department of Land Management.

ABSTRACT

Quality assessment of soils is an independent branch of soil science, which develops the principles and methods that confirm the scientific and theoretical basis for the assessment of land as both a natural body and a means of production.

The change in land relations as a result of Azerbaijan's independence and the implementation of land reforms has not only diminished the importance of measures for land valuation and economic assessment in connection with the emergence of new forms of land ownership, but has increased them many times. It is impossible to make a qualitative, accurate and correct assessment of the quality of lands without mathematical analysis of the collected materials on the natural properties of soils and the productivity of agricultural crops.

The article examines only the soil properties that are correlated with the productivity of agricultural crops, and shows that accurate information plays a key role in land valuation. Without mathematical and statistical analysis, it is impossible to be sure of the accuracy of the results of the assessment. Mathematical analysis of the indicators characterizing the price criteria of soils (humus, nitrogen, phosphorus, the sum of absorbed bases) is connected with finding the average value of the indicator.

The humus of the soil is considered to be its most important indicator of fertility. The higher the amount of humus in the topsoil, the greater the accumulation of nitrogen, phosphorus, potassium and calcium compounds. The amount of nitrogen, phosphorus and potassium in the soil plays a major role in the formation of fertility and plays the role of reserves that are gradually used during plant nutrition. The sum of absorbed bases is one of the important physical and chemical properties of soils and plays an additional reserve role in mineral nutrition of plants

According to the methodology, the soil type with the highest internal diagnostic characteristics was selected as a standard (these are washed mountain-forest brown soils) and the fertility level of other soils was determined relative to it. During the compilation of the price scale, the quality scores of other lands were calculated according to the following formula

$$B = \frac{K_f}{K_e} \cdot 100$$

Here: B - soil quality score;

K_f - the actual size of any properties and characteristics of the soil;

K_e is the size of the corresponding indicators of the reference soil.

Keywords: land valuation and economic assessment of lands, price criteria, diagnostic assessment, amount of humus in the soil, quality scale, natural properties of soil.

СРАВНИТЕЛЬНАЯ КЛИНИЧЕСКАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПРИЗЫВНИКОВ С РАССТРОЙСТВАМИ ЛИЧНОСТИ

Сеймур Гаджиев

Кафедра психиатрии, ассистент, АМУ

Выполнен сравнительный клинический анализ призывников с расстройствами личности, которые прошли стационарную военно-психиатрическую экспертизу в Клинической психиатрической больнице №2 г. Баку и Клинической психиатрической больнице №1 МЗ АР в периоды призывов 2008 и 2018 гг. В результате проведения экспертизы расстройства личности были диагностированы у 10,7% призывников с в 2008 г. и у 13,4% в 2018 г., причем клиническая структура этих расстройств достоверно различалась. Катамнестическое прослеживание показало, что через 3 года после прохождения военно-психиатрической экспертизы поликлинические врачи наблюдали 21,9% лиц с расстройствами личности из 1-й группы и только 6,0% — из 2-й.

Ключевые слова: военно-психиатрическая экспертиза, расстройства личности, клинические особенности, катамнез.

Актуальность исследования: Актуальность изучения расстройств личности обусловлена тем, что отмечается увеличение их распространенности в общей популяции [8]. Первичное выявление этой патологии зачастую происходит при проведении военно-психиатрической экспертизы [4]. Имеются сведения, что расстройства личности диагностированы более чем у 50% призывников, признанных ограниченно годными к военной службе в связи с психическими расстройствами [1, 2, 5]. Даже личностные акцентуации затрудняют адаптацию новобранцев к условиям военной службы [7].

Не менее значимой проблемой является аутоагрессивное поведение призывников с расстройствами личности. Так, при проведении военно-психиатрической экспертизы лиц, имеющих в анамнезе аутоагрессивное поведение, выяснилось, что расстройства личности составляют 75% [6].

Цель работы: сравнительный анализ данных о юношах призывного возраста, у которых во время стационарной военно-психиатрической экспертизы в 2008 и 2018 гг. были выявлены расстройства личности.

Материал и методы: Исследование проводилось на основании изучения медицинской документации о лицах призывного возраста с расстройствами личности, которые были диагностированы в результате стационарной военно-психиатрической экспертизы в Клинической психиатрической больнице №2 г. Баку и Клинической психиатрической больнице №1 МЗ АР в периоды призывов 2008 (1-я группа, 44 человека) и 2018 гг. (2-я группа, 49 человек). Подобный выбор обследуемых связан с тем, что призывники, обследованные в 2008 году были рождены в 90-годы, т.е. в годы становления государственности, армяно-азербайджанского конфликта, когда страна находилась в состоянии кризиса и нехватки основных продуктов питания и т.п. Призывники, обследованные в 2018 году, родились в 2000 году, в период когда страна начала интенсивно развиваться, в период стабилизации экономики и жизни населения страны.

Стационарное наблюдение и обследование позволяет говорить о высокой достоверности полученных в результате экспертизы клинических сведений.

Были проанализированы архивные истории болезни, а также амбулаторные карты тех призывников, которые ранее наблюдались психиатрами. Полученные таким образом данные с целью сохранения врачебной тайны были в последующем деперсонализированы. Методами исследования были клинико-психопатологический, катамнестический и статистический методы.

Для расчета статистических показателей использовалось программное обеспечение Microsoft Excel из пакета программ Microsoft Office 2003 и пакет статистических программ Statistica 6.0 StatSoft (США).

Результаты и обсуждение: В 2008 г. на стационарной военно-психиатрической экспертизе были обследованы 545, а в 2018 г. - 538 юношей призывного возраста.

По результатам военно-психиатрических экспертиз в 1-й группе у 463 (83,9%) призывников были выявлены психические расстройства. В результате освидетельствования остальных 79 призывников психиатрический диагноз не был выставлен, так как они не обнаруживали признаков психических расстройств (6,1%). Во 2-й группе показатели принципиально иные: психические расстройства выявлены у 419 (75,6%) призывников ($p < 0,05$). Психиатрический диагноз не был выставлен лишь в 119 случаях (24,4%) в связи с отсутствием признаков психических расстройств ($p < 0,05$).

Диагноз «расстройства личности» в 1-й группе был выставлен в результате стационарной военно-психиатрической экспертизы в 44 случаях, что составляет 10,7% от общего числа призывников с психическими расстройствами. Во 2-й группе диагноз «расстройство личности» зафиксирован в 49 случаях, что составляет 13,4% от общего числа призывников с психическими расстройствами. Различия этих экстенсивных показателей были недостоверны — $p > 0,05$.

Для сравнения проанализировали сведения о призывниках 1-й и 2-й группы, которым в результате экспертизы был выставлен диагноз «умственная отсталость». Они составили 19,7% в 2008 г. и 11,2% — в 2018 г ($p < 0,05$). Следовательно, наличие расстройств личности у призывников, зафиксированный во время стационарной военно-психиатрической экспертизы, вряд ли может иметь биологические причины.

Такая ситуация, вероятно, объясняется двумя взаимодополняющими гипотезами: клинической и социальной. Клинически выявленное число юношей- призывников с расстройствами личности может быть следствием использования диагностических критериев МКБ-10, более широким толкованием расстройств личности и появлением рубрики «транзиторное расстройство личности». Социальный аспект проблемы предположительно можно описать так: формирование устойчивых поведенческих паттернов (характерологии) юношей 1-й группы проходило в основном в условиях социальной нестабильности, иной атмосферы межличностных отношений. Напротив, юноши 2000 г. рождения, составившие большинство во 2-й группе, росли и формировались как личности в условиях благоприятных социально-экономических перемен, которые привели к радикальному изменению межличностных отношений.

При обсуждении первой гипотезы необходимо принять во внимание точку зрения, высказанную профессором Б.В. Шостаковичем [9]. В своей работе «Современные подходы к диагностике психопатических расстройств» он пишет, что при сопоставлении

диагностических критериев привычных для нашей психиатрии рубрик МКБ-9 с кластерами DSM- IV-R, а также рубриками МКБ-10 выявляется очень много схожих симптомов (описательных признаков), и диагностика расстройств личности не может резко отличаться от диагностики психопатий. Исключение, по мнению этого автора, составляют пограничный тип эмоционально неустойчивого расстройства и с трудом дифференцируемое от истерического нарциссического расстройства.

Для более полного понимания выявленных различий, безусловно, необходим структурный нозологический анализ призывников 1-й группы и 2-й группы с расстройствами личности.

Таблица 1. Нозологическая характеристика призывников с расстройствами личности

Заключение ВВК	2008		2018		P
	абс.	%	абс.	%	
Параноидное расстройство личности	4	4,2	9	8,9	>0,05
Шизоидное расстройство личности	14	14,7	30	29,7	>0,05
Эмоционально неустойчивое расстройство личности	42	44,2	7	6,9	>0,01
Диссоциальное расстройство личности	6	6,3	8	7,9	<0,05
Истерическое расстройство личности	25	26,3	15	14,8	>0,05
Ананкастное расстройство личности	3	3,2	26	25,7	>0,01
Тревожное расстройство личности	1	1,1	6	5,9	>0,05
Всего	95	100	101	100	-

Распределение по нозологическим категориям призывников обеих групп представлено в табл. 1, из которой видно, что шизоидное расстройство личности было выявлено у наибольшего числа лиц — 34 случая (8,3%) в первой группе и 36 случаев (9,5%) во второй группе. Эти показатели не носили достоверного характера. Существенный вклад в общую картину вносят следующие категории: эмоционально неустойчивое расстройство личности - 42 человека (44,2%), истерическое - 25 (26,3%), шизоидное - 14 (14,7%), диссоциальное - 6 (6,3%), параноидное - 4 (4,2%), ананкастное - 3 (3,2%) и тревожное - 1 человек (1,1%) расстройства личности. Представленные в таблице нозологические характеристики призывников с расстройствами личности 2-й группы имеют достоверные отличия. 70,2% всех выявленных расстройств личности приходится на три диагностические категории: шизоидное расстройство личности (30 (29,7%) случаев), истерическое расстройство личности (15 (14,8%) случаев) и ананкастное расстройство личности (26 (25,7%) случаев).

При сравнении нозологических характеристик призывников 1-й и 2-й групп выявлено, что среди призывников призыва 2008 года статистически достоверно больше было лиц с эмоционально неустойчивым и истерическим расстройством личности ($p < 0,05$), в то время как среди призывников призыва 2018 года преобладали лица с шизоидным, параноидным и ананкастными расстройствами личности ($p < 0,05$).

Катамнестическое изучение призывников 1-й и 2й групп, у которых во время стационарной военно-психиатрической экспертизы были диагностированы расстройства личности, показало, что через 3 года после прохождения экспертизы наблюдаются районными психиатрами только 21,9% пациентов 1-й группы и 6,0% — 2-й.

Анализ причин, по которым призывники, не допущенные к военной службе в связи с расстройствами личности, не контактируют в дальнейшем с психиатрической службой, будет предметом последующего изучения.

Выводы: 1. В 2008 г. на стационарной военно-психиатрической экспертизе были обследованы 545, а в 2018 г. - 538 юношей призывного возраста.

2. При проведении экспертизы психические расстройства были выявлены у 83,9% призывников в 2008 г. и у 75,6% в 2018 г. ($p < 0,05$).

3. Расстройства личности были выявлены у 20,5% призывников с психическими расстройствами в 2008 г. и у 24,1% — в 2018 г.

4. При сравнении нозологических характеристик призывников 1-й и 2-й групп выявлено, что среди призывников призыва 2008 года статистически достоверно больше было лиц с эмоционально неустойчивым и истерическим расстройством личности ($p < 0,05$), в то время как среди призывников призыва 2018 года преобладали лица с шизоидным, параноидным и ананкастным расстройствами личности ($p < 0,05$).

Через 3 года после стационарной военно-психиатрической экспертизы врачами-психиатрами наблюдаются только 21,9% пациентов 1-й группы и 6,0% — 2-й.

ЛИТЕРАТУРА

1. Глушко Т.В. Распространенность и особенности основных клинических проявлений формирующихся расстройств личности среди подростков призывного и допризывного возрастов // Сиб. вестн. психиатрии и наркологии. 2008. № 4. С. 53—56.
2. Говорин Н.В., Сахаров А.В., Ступина О.П., Кичигина И.В. Психическое здоровье призывного контингента. Чита: Экспресс-издательство. 2011. 204 с.
3. Куликов В.В., Русанов С.Н., Токарев В.Д. Психическое здоровье школьников и военнослужащих, проходящих военную службу по призыву // Воен.-мед. журн. 2007. Т. 238, № 2. С. 8—12.
4. Миневич Н.А. Обследование юношей призывного возраста для определения годности к прохождению службы в армии // Сиб. вестн. психиатрии и наркологии. 2008. № 4. С. 43—45
5. Руженков В.А., Боева А.В., Лобов Г.А. Клиническая характеристика психических расстройств у юношей призывного возраста с аутоагрессивным поведением // Рос. психиатр. журн. 2007. № 3. С. 10—15.
6. Сидоров П.И., Сложеникин А.П., Ксенофонтов А.М. и др. Особенности нарушений психической адаптации у сотрудников органов внутренних дел, работающих в СевероКавказском регионе // Соц. и клинич. психиатрия. 2008. Т. 18, № 1. С. 23—27.
7. Чуркин А.А., Творогова Н.А. Распространенность психических расстройств в Российской Федерации в 2008 г. // Рос. психиатр. журн. 2009. № 4. С. 36—40.
8. Шостакович Б.В. Современные подходы к диагностике психопатических расстройств // Рос. психиатр. журн. 2005. № 3. С. 7—14.
9. Юрьева Л.Н. История. Культура. Психические и поведенческие расстройства. Киев: Сфера. 2002. 314 с.

THE COMPARATIVE CLINICAL CHARACTERISTIC OF RECRUITS WITH FRUSTRATION OF THE PERSON (ON MATERIALS STATIONARY MILITARY-PSYCHIATRIC EXAMINATION)

Seymur Hajiyev

Department of psychiatry, Assistant, AMU.

ABSTRACT

The comparative clinical analyses of young men with personality disorders, who had checked by psychiatric military exam et Baku Clinical Psychiatric Hospital №2 and Clinical Psychiatric Hospital №1 of MH of AR in 2008 and 2018 was carried out. As a result of the examination personality disorders were diagnosed in 10,7% of conscripts with mental disorders in 2008 (1 group) and 13,4% in 2018 (2 group), and the clinical pattern of these disorders was significantly different between. The follow-up study revealed, that 3 years later after psychiatric military exam only 21.9% patients from first group and 6.0% from second were under psychiatric supervision.

Keywords: military-psychiatric examination, personality disorders, clinical features at different times, catamnesis.

ОСОБЕННОСТИ ТЕЧЕНИЯ И КЛИНИЧЕСКАЯ КЛАССИФИКАЦИЯ АКТИВНОГО ВАРИАНТА СИНДРОМА КАНДИНСКОГО-КЛЕРАМБО ПРИ ШИЗОФРЕНИИ

Билал Асадов, Насими Вагабов

Кафедра Психиатрии Азербайджанского Медицинского Университета.

Email: bilal_44@mail.ru

Актуальность исследования: В последние годы появился ряд исследований, посвященных изучению особенностей становления, формирования, психопатологического строения и специфической нозологической окраски синдрома Кандинского-Клерамбо [1; 2; 6; 9 и др.]. Однако, анализ психиатрической литературы показывает, что большинство исследований проведено в плане расширения нозологических форм психозов, в рамках которых встречается синдром Кандинского-Клерамбо, нежели в плане глубокого клинко-психопатологического исследования этого сложного психопатологического состояния. В то же время, в структуре самого синдрома обнаруживаются психопатологические особенности, не ставшие еще предметом специального исследования.

Материал и методы исследования: Настоящая работа основана на обобщении результатов клинко-психопатологического и катамнестического исследования 203 больных различными типами течения шизофрении, у которых в клинической картине в качестве ведущего психопатологического расстройства выступали психопатологические феномены классического и активного вариантов синдрома Кандинского-Клерамбо. Адекватными поставленным задачам оказались клинко-психопатологический и катамнестический методы исследования, позволившие изучить особенности структуры, механизмы формирования, диагностическое и прогностическое значение психопатологических феноменов активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо.

Результаты исследования: В процессе настоящего исследования при диагностировании психопатологических феноменов классического варианта синдрома психического автоматизма мы руководствовались критериями, изложенными в монографии В.Х.Кандинского “О псевдогаллюцинациях” [8], в также классификации А.В.Снежневского [7].

При диагностике психопатологических феноменов активного варианта синдрома психического автоматизма Кандинского - Клерамбо бо, мы руководствовались критериями, приведенными в работах М.Г.Гулямова [3, 4, 5], а также особенностями, выявленными в процессе настоящего исследования.

Переходя к решению поставленных в исследовании задач, прежде всего, необходимо было дать определение активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо. Активный вариант синдрома Кандинского-Клерамбо – это сложное психопатологическое состояние, отличающееся от классического варианта синдрома двумя существенными особенностями – наличием чувства собственной внутренней

деятельности и наличием чувства психического обогащения личности, вызванным извне и характеризующееся следующими психопатологическими расстройствами:

- бредом активного воздействия (появляющаяся у больных убежденность в том, что они, под воздействием извне, сами могут влиять на окружающее);
- активными слуховыми псевдогаллюцинациями (возникающая под воздействием извне способность передавать свой голос в головы людей или вызывать у них другие голоса);
- активными зрительными псевдогаллюцинациями (возникшая под воздействием извне способность, настроившись на биотоки мозга других людей, вызывать у них другие в голове различные образы, видения и т.п.);
- симптомами идеаторного автоматизма (способность больных, благодаря обогащению личности, вызванному воздействием извне, читать, вкладывать и отнимать мысли окружающих, путать, перебивать их, передавать мысли на большое расстояние, изменять настроение окружающих и т.п.);
- симптомами сенестопатического автоматизма (крайне неприятные, тягостные ощущения, вызываемые больными у окружающих, благодаря обогащению личности, вызванному извне);
- симптомами кинестетического автоматизма (способность больных, благодаря обогащению личности, вызванному извне, управлять действиями, поступками, движениями окружающих людей).

Проведенное комплексное клинико-психопатологическое исследование активного варианта синдрома Кандинского - Клерамбо на модели различных форм и типов течения шизофрении позволили разработать его систематику, выявить соотношение классического и активного вариантов синдрома Кандинского - Клерамбо, обосновать его клиническое, прогностическое и судебно - психиатрическое значения.

В основу предлагаемой нами систематики активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо положено четыре критерия: а) выраженность психопатологическая структура синдрома в зависимости от преобладания тех или иных расстройств; в) направленность воздействия; г) особенности прогрессивности развития активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо.

С учетом первого критерия активный вариант синдрома Кандинского -Клерамбо проявлялся в двух разновидностях: развернутой и неразвернутой.

Клиника развернутого варианта синдрома включала в себя бред активного воздействия, активные слуховые и зрительные псевдогаллюцинации, симптомы ассоциативного, сенестопатического и кинестетического автоматизма.

Клиника неразвернутой разновидности активного варианта синдрома кандинского-клерамбо вкладывалась из бреда активного воздействия, симптомов ассоциативного и сенестопатического автоматизма, отличавшихся простотой конструкции, конкретностью и отсутствием склонности к расширению.

Второй критерий, который мы учитывали при разработке систематики активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо -это его психопатологическая структура в

зависимости от преобладания тех или иных проявлений синдрома. Оценка этого критерия позволила нам выделить следующие его разновидности.

Бредовая разновидность активного варианта синдрома кандинского-клерамбо. Здесь все психопатологические феномены определялись систематизированным бредом активного воздействия, проявлявшимся убежденностью больных, что окружающие люди и даже преследователи находятся в их власти, они (больные) могут управлять ими (окружающими) по своему желанию, на любых расстояниях и в любое время суток. Наши исследования показали, что эта разновидность активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо, нередко сопровождалась бредом активной метаморфозы, проявлявшимся в убежденности больных, что они благодаря своей способности, развивающейся под влиянием извне, могут превращать людей в лягушек, мух, животных и т.п.

Псевдогаллюцинаторная разновидность активного варианта синдрома кандинского-клерамбо. Эта разновидность синдрома разделена нами на два подтипа.

1. Псевдогаллюцинаторно-вербальная разновидность активного варианта синдрома Кандинского - Клерамбо. При этой разновидности психопатологические феномены синдрома определялись слуховыми псевдогаллюцинациями и тесно связанными с ними бредовыми идеями активного воздействия, которые вытекали из содержания слуховых псевдогаллюцинаций.
2. Псевдогаллюцинаторно-эрительная или условно “грезоподобная” разновидность активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо развивалась в клинике онейроидно-кататонических приступов шизоаффективной шубообразной и периодической шизофрении и находилось в тесной связи с грезоподобными эрительными псевдогаллюцинациями. Так, симптомы ассоциативного автоматизма, проявлялись в высказываниях больных о том, что инопланетяне, экспериментаторы, черти, среди которых они себя видели, производя над ними эксперименты, при помощи аппаратов, космических лучей, колдовских чар, наделяли их особыми способностями, при помощи которых они читали мысли окружающих людей, отнимали мысли у тех же инопланетян и экспериментаторов, внушали им мысли изменяли их настроение; симптомы сенестопатического автоматизма - в том, что те же инопланетяне, черти, экспериментаторы, наделяли больных способностью вызывать неприятные ощущения в различных частях тела окружающих, при этом наблюдали, как они переживают эти ощущения.

Маниформная разновидность активного варианта синдрома кандинского-клерамбо, разливаясь на фоне маниакального состояния, в структуре шизоаффективных приступов шубообразной шизофрении, характеризовался тем, что все компоненты активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо отличались фантастичностью, однако в их основе с самого начала его развития лежал маниакальный аффект. Характерным для этой разновидности синдрома является то,

что обратное развитие мании сопровождалось регрессом психопатологических феноменов активного варианта синдрома.

Депрессивная разновидность активного варианта синдрома кандинского-клерамбо, развивавшаяся в клинике депрессивно - параноидных приступов шизоаффективной шубообразной и периодической шизофрении характеризовалась тем, что депрессия пронизывала красной нитью все без исключения его психопатологические феномены. Так, симптомы ассоциативного автоматизма проявились в переживаниях больных о том, что они, в силу обогащения личности несвойственными качествами, происшедшими под влиянием извне, могут читать мысли окружающих, лишают их возможности мыслить, вкладывают им страшные мысли о гибели, их греховности, предстоящем наказании, вызывают у окружающих тоску, страх, тревогу; симптомы сенестопатического автоматизма — что при помощи своих способностей, переданных им преследователями, они вызывают страшные и мучительные ощущения у окружающих людей, заставляя их мучить и страдать, при этом в голове слышали их крики, стоны, мольбы о прекращении воздействия. Характерным для этой разновидности синдрома является то, что с обратным развитием депрессии, психопатологические феномены активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо также подвергались регрессу.

Активный вариант синдрома кандинского-клерамбо с фантастическим содержанием может развиваться в рамках как бредовой, так и псевдогаллюцинаторной разновидностей синдрома. Чаще всего он развивался на отделенном этапе манифестной стадии непрерывнотекущей шизофрении и характеризовался грандиозностью и фантастическим содержанием его психопатологических феноменов. Так, симптомы ассоциативного автоматизма здесь проявлялись в утверждениях больных о том, что в силу особых способностей, биополя, которым их одарили высшие силы, бог, они могут проникать в тайные замыслы всех людей, передавать мысли и читать их, независимо от расстояния и несмотря ни на какие преграды, могут установить телепатическую связь с космосом и т.п.; симптомы сенестопатического автоматизма проявлялись в высказываниях больных о том, что они в силу особых возможностей могут сжигать всех грешников, заставляя их мучиться как в аду, вызывая у них страшные боли и т.п.; симптомы кинестетического автоматизма - благодаря особому дару, возможностям, которые передали им преследователи, больные могут управлять действиями всего человечества, передвигать горы, управлять всеми живыми существами и т.п.

Наличие чувства сделанности, являющегося одним из существенных компонентов активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо, позволило дифференцировать вышеописанное психопатологическое состояние от бреда величия. Кроме того, наши исследования показали, что явной корреляционной связи между указанной разновидностью активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо и степенью выраженности негативных дефицитарных расстройств нет. Другими словами, активный вариант синдрома с фантастическим содержанием не является отражением грубых шизофренических изменений личности.

Анализ критерия направленности активного воздействия при активном варианте синдрома Кандинского-Клерамбо позволил нам выделить его аутоактивную и гетероактивную разновидности.

При аутоактивной разновидности синдрома у больных появлялась убежденность в том, что они под воздействием извне наделены способностью оказывать влияние не только на окружающих, но и на себя: читать свои мысли, ускорять или замедлять их, заменять на другие, изменять глубинные структуры мозга, регулировать свои чувства, настроение (симптомы ассоциативного автоматизма), вызывать у себя в голове различные неприятные, но необходимые им для пользы, ощущения, направленные на самосовершенствование, путем расширения одних участков мозга, сглаживания других и т.п. (симптомы сенестопатического автоматизма). Подтверждением выделенной нами аутоактивной разновидности активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо является тот факт, что способность воздействия на собственные психические акты, возникает у больных под воздействием извне и сопровождается чувством внутренней активной деятельности.

При гетероактивной разновидности активного варианта синдрома кандинского-клерамбо у больных появляется убежденность, что они под воздействием извне, наделены способностью воздействовать на окружающее. При этой разновидности синдрома нами наблюдался психопатологический феномен, обозначенный как

Явление активного транзитивизма. Это своеобразный феномен, стоящий близко к явлениям транзитивизма при классическом варианте синдрома Кандинского-Клерамбо, заключающийся в высказываниях больных о том, что способности влиять на окружающих, которые они получили, благодаря воздействию на них извне, позволили им в свою очередь одарить этими же способностями окружающих людей, которые вследствие этого сами могли читать мысли, вызывать у других людей неприятные ощущения и т.п.

Следующим критерием систематики активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо является его типология с учетом прогредиентности развития психопатологических феноменов, его составляющих. В данном аспекте мы выделили три типа прогредиентности.

1. **Прогредиентный тип развития активного варианта синдрома кандинского-клерамбо.** Этот при прогредиентности наблюдался у части больных прогредиентной параноидной и шубообразной шизофренией, с ранним началом заболевания, у которых активный вариант синдрома Кандинского-Клерамбо формировался на начальных этапах манифестной стадии психоза. Эдес вначале происходило усиление его психопатологических феноменов, в последующем, в динамике заболевания постепенная дезактуализация и стирание чувства сделанности, парафренизация переживаний больных, приобретающих все более нелепый и фантастический характер. Спустя 2-5 лет от начала развития

заболевания, на фоне выраженного шизофренического дефекта, активный вариант синдрома Кандинского-Клерамбо представлял собой распавшуюся бредовую систему, проявления которой становились оскольчатыми и проявлялись эпизодически.

- 2. Регрессиентный тип развития активного варианта синдрома кандинского-клерамбо.** Наблюдался у части больных шизоаффективной шубообразной и у всех больных периодической шизофренией. Он характеризовался обратным развитием психопатологических феноменов активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо, которое в наших наблюдениях происходило по двум направлениям. При первом из них активный вариант синдрома Кандинского-Клерамбо подвергался обратному развитию очень быстро, по типу критического обрывания психоза с полным исчезновением всех его симптомов, восстановлением полной критике к перенесенному состоянию. При втором – психопатологические феномены синдрома Кандинского-Клерамбо регрессировали медленно в той же последовательности, в какой они развивались. По выходе из психотического состояния, при формально правильном поведении, длительное время сохранялся резидуальный бред, на фоне различной степени выраженности изменений личности.
- 3. Стационарный тип развития активного варианта синдрома кандинского-клерамбо.** Наблюдался у больных прогрессиентной параноидной шизофренией. Здесь проявления активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо стабилизировались, становились монотонными, стереотипными, теряли свою аффективную насыщенность, не оказывая сколь-нибудь заметного влияния на поведение больных, усиливаясь при ухудшении и вновь стабилизируясь при улучшении состояния больных.

Обсуждение результатов исследования. Активный вариант синдрома Кандинского-Клерамбо при шизофрении - это сложное психопатологическое состояние, отличающееся от классического варианта синдрома Кандинского-Клерамбо двумя существенными особенностями: наличием чувства собственной внутренней деятельности и наличием чувства психического обогащения личности, вызванным воздействием извне. Вследствие этого у больных появляется убежденность в том, что они сами могут воздействовать на окружающих. Динамика активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо в основном предопределяется типом течения шизофрении. С позиций структурно-динамического анализа для него характерны прогрессиентный, регрессиентный, стационарный типы прогрессиентности.

Клинические особенности активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо находятся в определенной зависимости от типа и формы течения шизофрении. Так, при непрерывнотекущей параноидной и прогрессиентной шубообразной шизофрении психопатологические феномены активного варианта синдрома Кандинского-Клерамбо формируются на среднем и отдаленном этапах манифестной стадии или клинической картине второго и третьего приступов, отличаются завершенностью расстройств, проявляясь в виде активного варианта с фантастическим содержанием, бредовой и

псевдогаллюцинаторной его разновидностей. При шизоаффективной шубообразной и периодической шизофрении психопатологические феномены активного варианта синдрома Кандиского-Клерамбо развиваются преимущественно в картине первого и реже второго приступов, отличаются незавершенностью клинических расстройств, проявляясь в виде активного варианта с фантастическим содержанием, депрессивной, грезоподобной и аутоактивной разновидностей. Между психопатологическими феноменами классического и активного вариантов синдрома Кандиского-Клерамбо прослеживается причинно обусловленная взаимосвязь и определенные закономерности перехода, которые можно условно свести в три варианта:

- первый вариант взаимоперехода классического и активного вариантов синдрома Кандиского-Клерамбо характеризуется их сосуществованием на всем протяжении психоза;
- второй - активный вариант синдрома Кандиского-Клерамбо, формируясь вслед за классическим вариантом, становится доминирующим психопатологическим расстройством;
- третий вариант характеризуется тем, что активный вариант синдрома Кандиского-Клерамбо с момента своего появления вскоре полностью заменяет психопатологические феномены классического варианта. Первая формы соотношения наблюдается при шизоаффективной шубообразной и периодической шизофрении; вторая - при шубообразной и третья-при прогрессивной параноидной и части прогрессивной шубообразной шизофрении.

Прогностическое значение психопатологических феноменов активного варианта синдрома Кандиского-Клерамбо определяется его целостностью, этапом заболевания, на котором он сформировался, особенностями его взаимоотношения с классическим вариантом синдрома Кандиского-Клерамбо. Наиболее неблагоприятно в прогностическом отношении протекает прогрессивная параноидная и прогрессивная шубообразная шизофрения, где активный вариант синдрома Кандиского-Клерамбо формируется на средних этапах манифестной стадии или при первых приступах болезни, отличаясь целостным содержанием и с момента своего появления полностью заменяет психопатологические феномены классического варианта синдрома Кандиского-Клерамбо. Течение болезни характеризуется быстрым нарастанием шизофренического дефекта, распадом бредовой системы, затяжным характером приступов, утратой больными социального статуса. Меньшей прогрессивностью отличается шизофрения, при которой активный вариант синдрома Кандиского-Клерамбо формируется на отдаленных этапах болезни, либо в 3-4 приступах, отличается незавершенностью клинических проявлений и сосуществует с психопатологическими феноменами классического варианта синдрома Кандиского-Клерамбо. При этом наблюдается стабилизация патологического процесса, относительная кратковременность приступов, изменения личности не достигают степени шизофренического дефекта.

ЛИТЕРАТУРА

1. Бессонов Ю.В. Суицидальные и агрессивные действия больных параноидной шизофренией с синдромом Кандиского. –Автоферюдисс. ...канд.мед.наук. -1980. – 19 с.

2. Бухман Ю.М. Нозологическое видоизменение синдрома Кандинского при атеросклеротических психозах. – Дисс.канд.мед. наук. -1975.
3. Гулямов М.Г. О психопатологии и динамике острого синдрома Кандинского при некоторых экзогенных онейроидах // Проблемы психоневрологии (научные тезисы). – М., 1969. – С. 269-273.
4. Гулямов М.Г. Об одном из вариантов синдрома психического автоматизма Кандинского // Журн. Невропатологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. – 1972. - № 12. – С.1847-1951.
5. Гулямов М.Г. О диагностическом и прогностическом значении активного варианта синдрома Кандинского при шизофрении // Нозологическое видоизменение психопатологических синдромов. – Душанбе, 1974. – С.51-56.
6. Дикая В.И. Клинико – психопатологические разновидности острого синдрома Кандинского –Клерамбо при шизофрении // Журн. Невропатологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. – 1985. - № 8. – С.1200 – 1205.
7. Снежневский А.В. Симптоматология психических заболеваний // Учебник психиатрии. – М., 1958. – С.78.
8. Снежневский А.В. В.Х.Кандинский // В.Х.Кандинский «О псевдо-галлюцинациях». – М., 1952. – С. 147-167.
9. Шарапова Н.М. Клиника и формирование синдрома Кандинского-Клерамбо при остром алкогольном галлюцинозе. –Автореф.дисс. ...канд.мед.наук. - 1986. -18с.

FEATURES OF THE CURRENT AND CLINICAL CLASSIFICATION OF THE ACTIVE variant OF KANDINSKY-CLERAMBO SYNDROME IN THE CLINIC OF SCHIZOPHRENIA

Bilal Asadov, Nasimi Vahabov

Department of Psychiatry, AMU

ABSTRACT

This work is based on a generalization of the results of a clinical, psychopathological, and follow-up study of 203 patients with various types of schizophrenia, in whom the psychopathological phenomena of the classical and active variants of Kandinsky-Clerambo syndrome acted as the leading psychopathological disorder in the clinical picture. The basis of our proposed systematics of the active variant of Kandinsky-Clerambo syndrome is based on four criteria: a) the severity (detailed, non-expanded) and the psychopathological structure of the syndrome, depending on the prevalence of certain disorders (delusional, pseudo-hallucinatory, maniform, depressive, with fantastic content); c) the direction of exposure (auto- and heteroactive); d) features of progressive development (progredient, regredient and stationary) of the active variant of Kandinsky-Clerambo syndrome. The study revealed that the clinical features of the active variant of the Kandinsky-Clerambo syndrome are in a certain dependence on the type and form of the course of schizophrenia. The prognostic value of the psychopathological phenomena of the active variant of the Kandinsky-Clerambo syndrome is determined by its integrity, the stage of the disease at which

it formed, the features of its relationship with the classic version of the Kandisky-Clerambo syndrome.

Keywords: schizophrenia, type of course, active variant of Kandisky-Clerambo syndrome, typology, prognostic value.

ОСОБЕННОСТИ ФИЗИЧЕСКОГО И ПОЛОВОГО РАЗВИТИЯ ДЕВОЧЕК С ЗАДЕРЖКОЙ УМСТВЕННОГО РАЗВИТИЯ

Асадов Биалал¹, Вагабов Насими², Исмаилова Арзу², Асадова Шафар², Вагабова Шарифа², Амирасланова Шефа²

¹Кафедра психиатрии Азербайджанского Медицинского Университета

²Кафедра акушерства и гинекологии Азербайджанского Медицинского Университета

Email: ¹bilal_44@mail.ru, ²s_vahabova@mail.ru, ²shefeg.asadova@gmail.com

Актуальность проблемы: Процесс формирования органов репродуктивной системы в периоде полового созревания определяет функциональную активность этой системы в последующие годы жизни. В пубертатном периоде последовательное развитие вторичных половых признаков и становления менструальной функции происходит на фоне физического развития девочки, что определяет состояние и функциональную активность репродуктивной системы в последующие годы жизни [1,6,10].

Учитывая актуальность проблемы, а также необходимость изучения особенностей течения периода полового созревания девочек с различными соматическими заболеваниями в анамнезе, была определена **цель настоящего исследования.**

Установлено, что среди подрастающего поколения особенности психического развития девочек влияют на состояние физического и полового развития [7,8,9]. В свою очередь особенности периода полового созревания определяют процесс психологической адаптации девочек в периоде становления органов репродуктивной системы. Научные исследования, посвященные взаимовлиянию физического, полового и психического развития, являются ограниченными и определяют настоятельную необходимость в проведении научных исследований в этом направлении.

Одной из патологий психического развития девочек является задержка умственного развития (олигофрения). Частота распространённости олигофрении среди населения составляет 10%, из которых у 75% определяется легкая степень задержки интеллектуального развития [2]. Установлено, что среди девочек-подростков 10-14 лет из 1000 обследуемых каждая 4-ая страдает задержкой умственного развития [5]. Диагностическими критериями задержки умственного развития являются определение коэффициента интеллекта (intelektual koefissient- IQ). По данным ВОЗ различают :

- легкую степень умственного недоразвития (IQ = 50-70);
- средней тяжести (IQ=35-50);
- тяжёлую степень умственной недостаточности (IQ=20) [2]. Исходя из вышеизложенного, определена цель настоящего исследования.

Целью данного исследования: была изучение особенностей течения периода полового созревания девочек с задержкой умственного развития.

Материал и методы исследования: Исходя из поставленной цели, нами было обследовано 115 девочек с различной тяжестью интеллектуального недоразвития. При этом у 86 (74,8%) девочек отмечалась лёгкая степень, у 25 (20%) средняя тяжесть и у 6(5,2%) тяжёлая степень умственной отсталости. Сбор клинического материала проводился в школе-интернате № 11 в специализированных школах №3, 11 для детей с задержкой

умственного развития, а также в детском отделении Клинической психиатрической больницы №2 г. Баку. Все девочки находились на учёте в психоневрологическом диспансере и периодически обследовались психиатром.

При проведении данного исследования изучались особенности физи-ческого развития: определялись антропометрические параметры, включая рост, вес, окружность грудной клетки, размах рук, ширину плеч, длину ног и измерялись наружные размеры таза, гемодинамические показатели: АД, пульс.

Для оценки периода полового созревания исследовалась выраженность вторичных половых признаков и особенности становления менструальной функции. Оценку развития вторичных половых признаков проводили по шкале Tanner. Полученные данные сравнивались с аналогичными данными, представленными Самородиновой Л.А. и Уквальберг М.Е [1,3] для практически здоровых детей.

Состояние гипоталамо-гипофизарно-яичниковой системы оценива-лось определением уровня фолликулостимулирующего (ФСГ), лютеини-зирующего (ЛГ), соматотропного (СТГ), тиреотропного (ТТГ) гормонов, а также параметров тестостерона (Т) и эстрадиола (Э2).

При проведении данного исследования всем девочкам проводилось ультразвуковое исследование матки и яичников.

Всем девочкам с целью уточнения выраженности умственной недо-статочности проводился психологический тест: рисование человека (4). Качество рисунка оценивалось по бальной шкале.

Рисунок 1. Рисунок практически здоровой девочки, 24 балла.

При лёгкой степени умственной недостаточности (дебильности), условно, качество рисунка составила 24-9 баллов. При олигофрении средней тяжести (имбецильности) менее 9 баллов, при тяжёлой степени умственной недостаточности (идиотизме) девочки не умели рисовать.

Результаты исследования: В результате проведённого исследования было установлено, что при проведении психологического теста у 86 (74,8%) девочек отмечалась лёгкая степень умственной недостаточности, у 25 (20%) умственная недостаточность средней тяжести, у 6 (5,2%) – тяжёлая умственная недостаточность. Некоторые результаты психологического теста представлены на рисунках 2,3,4,5.

Рисунок 2. Рисунок девочки 14 лет с лёгкой степенью умственной недостаточности. Не нарисованы рот, нос, шея, пальцы на ногах и руках, отсутствует пластика в рисунке, 11 баллов

Рисунок 3. Рисунок девочки с лёгкой степенью умственной недостаточности 10 лет. Руки, ноги нарисованы одной линией. На рисунке отсутствуют пальцы кисти рук и ног, 14 баллов

Рисунок 4 Девочка со средней тяжестью олигофрении, 12 лет, 8 баллов

Рисунок 5. Девочка со средней тяжестью умственной недостаточности, 9 баллов

Рисунок 6. Рисунок девочки с тяжёлой умственной недостаточности 9 лет, 0 баллов. Попытка нарисовать рисунок.

Исследование физического развития девочек с умственным недоразвитием позволили установить, что в динамике возраста отмечалось нарастание показателей веса и роста девочек. При этом существенное увеличение веса наблюдалось в 12-13 лет ($39,63 \pm 2,02$ кг), роста в 9-11 ($131,39 \pm 2,36$ см) и 12-13 лет ($145,05 \pm 2,4$ см). В тоже время исследуемые параметры отставали от аналогичных показателей физически здоровых девочек.

Изучение длины размаха рук ($146,37 \pm 3,83$ см), ног ($76,4 \pm 4,12$ см), окружности грудной клетки ($73,2 \pm 1,4$ см) позволили также определить существенное увеличение его в 12-13 лет ($P < 0,05$). Следует отметить, что представленные параметры отличались от параметров практически здоровых девочек и были ниже контрольных данных. Аналогичные данные были получены при измерении наружных размеров таза.

Исследовании выраженности вторичных половых признаков у девочек с задержкой умственного развития выявили в 9-11 лет отсутствие развития молочных желёз и оволосения в подмышечной и надлобковой областях. У девочек 12-13 лет определялось только увеличение соска и отсутствие оволосения в подмышечной и надлобковой области, что соответствовало 1-й стадии развития молочных желёз, надлобкового и подмышечного оволосения, что существенно отличалось от физиологических параметров, характерных для данного возраста.

При обследовании девочек 14-16 лет было установлено увеличение молочных желез, околососковой области и соска, а также наличие чёрных, грубых, извитых волос в подмышечной и надлобковой областях, что соответствовало II-III степени развития вторичных половых признаков. Следует отметить, что, несмотря на начало менструальной функции, в большинстве случаев отмечались нерегулярные, болезненные менструации, что сопровождалось у девочек нестабильным общим состоянием, чувством тревоги, страхом, беспокойством. Сравнительный анализ полученных результатов с данными физиологического течения пубертатного периода выявил, что в возрасте 14-15 лет характерно установление длительности, регулярности менструального цикла, количества и длительности менструации. Для девочек с задержкой умственного развития в этом возрасте наблюдались нерегулярность менструального цикла. В возрасте 17-19 лет у 56% девочек отмечалось отставание физического и полового развития.

Изучение состояние гипоталамо-гипофизарно-яичниковой системы у девочек с задержкой умственного развития выявили в 9-11 лет высокие параметры ФСГ ($5,37 \pm 1,03$ Me/l) и СТГ ($6,13 \pm 4,99$ ng/ml), а также низкие показатели Э2 ($24,18 \pm 1,45$ pmol/l) и Т ($0,29 \pm 0,06$ nmol/l).

У девочек 12-13 лет период полового созревания сопровождался нарастанием параметров ЛГ ($10,99 \pm 2,24$ Me/l) и Э2 ($59,59 \pm 12,2$ pmol/l) и низким уровнем Т ($0,61 \pm 0,13$ nmol/l).

У девочек 14-16 лет отмечались низкие показатели ФСГ ($3,21 \pm 1,08$ Me/l), ЛГ ($6,48 \pm 1,14$ Me/l), Э2 ($62,62 \pm 6,51$ pmol/l) и Т ($0,79 \pm 0,18$ nmol/l).

Следует отметить, что период полового созревания у девочек с задержкой умственного развития проходил на фоне регулярного приёма пси-хотропных, седативных, антипароксизмальных препаратов, что не может не отразиться на особенностях течения пубертатного периода.

Эхографическое исследование органов репродуктивной системы девочек с задержкой умственного развития позволили определить увеличение всех размеров матки в динамике полового развития. В тоже время во всех возрастных группах отмечалось отставание длины матки.

Изучение состояния яичников позволили определить уменьшение размеров яичников по сравнению с аналогичными параметрами физически здоровых девочек. Было также установлено снижение количества фол-ликулов в обеих яичниках, что отражало снижение фолликулярного резерва по сравнению с практически здоровыми девочками.

Таким образом исследование периода полового созревания девочек с задержкой умственного развития позволило определить задержку физического и полового развития, наличие в анамнезе их матерей высокой частоты родового травматизма, асфиксии плода, наследственных заболеваний, кровнородственного брака, травматических повреждений девочки в раннем детстве (до 3 лет), семейной предрасположенности к олигофрении, необходимости динамического наблюдения этих девочек гинекологом.

ЛИТЕРАТУРА

1. Богданова Е.А. Гинекология детей и подростков. - М.- Медицинское информационное агентство.- 2004.- 302с.
2. Гурьева В.А. Клиническая и судебная подростковая психиатрия.- М.- 2001.- 478с.
3. Гуркин Ю.А. Гинекология подростков. Рук-во для врачей. Санкт-Петербург. Фолиант, 2000. -574с.
4. Зенгер А. Л. –На что жалуетесь?- М.-2000.-184с
5. Казначеев В.П., Петерсон В.Д., Селятицкая В.Г. Физическое развитие и состояние здоровья детей в подростковом возрасте, рождённых болевшими во время беременности женщинами // Бюл. СО РАМН.- 2004.- №1.-С.8-13.
6. Коколина В.Ф. Гинекология детского возраста // М.: Медпрактика.- 2003.- С. 267.
7. Степанченко В.А. Депрессивные расстройства у детей с гиперкинетическими расстройствами./ Современные проблемы охраны психического здоровья детей. Проблемы диагностики, терапии и инструментальных исследований в детской психиатрии// Волгоград. 24-26-апреля 2007 г.- Волг. ГМУ.- 2007.-С.120-121.
8. Collishaw S., Maughan B., Goodman R., Pickles A. Time trends in adolescent mental health // Journal of the Child Psychology and Psychiatry 2004; 45: 1350-1362.
9. Knox M., King C., Hanna G.L. et al.- Aggressive behavior in clinically depressed adolescents // J. Amer. Acad. Child. Adolesc. Psychiatry.- 2000.-vol. 39.-P. 611-618.
10. Mustafayeva İ.R., Əliyeva E.M. Condition of female genital organs from adolescents during puberty in Naxchivan, 9-th Turkish world congress of pe-diatrics. – June 27-29 – 2008.- Naxchivan.- Azerbaijan.- P.71.

PARTICULARY OF PHYSICAL AND SEXUAL CONDITION FROM GIRLS WITH DELAY OF MENTALITY DEVELOPMENT

**Asadov Bial¹, Vahabov Nasimi¹, Ismaylova Arzu², Asadova Shafaq²,
Vahabova Sharifa², Amiraslanova Shafa²**

Department of Obstetrics & Gynecology I, Psychiatry of Azerbaijan Medical University.

ABSTRACT

Purpose of investigation: To investigate physical, sexual secondary characteristics (telarxe, pubarxe, menarxe) and condition of hipotalamo-pituitary-ovary system from girls with mental delay.

Methods & material of investigation: To investigate 115 girls from specialty school where educated girls with mental delay. Were investigate physical changes, secondary sexual characteristics and definition of levels of FSH, LH, TTH , STH, E2 and T.

Results of investigation: During puberty the girls with mental delay had delay of physical and sexual development.

ОСОБЕННОСТИ ИЗУЧЕНИЯ ПОТРЕБНОСТЕЙ ПАЦИЕНТОВ С ШИЗОФРЕНИЕЙ И ЧЛЕНОВ ИХ СЕМЕЙ В КОНТЕКСТЕ БИОПСИХОСОЦИАЛЬНОГО ПОДХОДА

Джамиля Исмаилова¹, Биалал Асадов²

¹Центр Психического Здоровья Министерства Здравоохранения.

²Кафедра Психиатрии Азербайджанского Медицинского Института.

Email: ¹ismayilova.d@gmail.com, ²bilal_44@mail.ru

ABSTRACT

This publication is a review of materials devoted to the need to study the needs of patients with schizophrenia, as well as their family members, in the context of a biopsychosocial model. The importance of studying the burden of disease on family members of the patient, as well as satisfaction with services in terms of assessing the final results, is emphasized. Recommendations are given on the use of appropriate scales to determine needs.

Keywords: schizophrenia, needs, family members, services.

Введение: Шизофрения является тяжелой хронической психической болезнью, которой страдают более 21 миллиона человек во всем мире [1]. Согласно биопсихосоциальной модели, пациенты с шизофренией имеют целый комплекс физических, психологических, межличностных и социальных потребностей. Слово «потребность» в данном случае означает необходимость в чем-то важном [2]. Концепция потребностей в психическом здоровье объединяет в себе как клинические параметры – диагноз, степень тяжести симптомов, длительность заболевания, выраженность функциональной дезадаптации, так и психосоциальную помощь, в которой нуждаются пациенты [3]. Больные шизофренией имеют меньше возможностей получать образование, овладевать профессией, содержать семью и развивать другие важные навыки, необходимые для самостоятельной жизни [4, 5]. Люди, страдающие шизофренией, гораздо чаще становятся безработными, чем люди с физическими нарушениями [6]. Отсутствие работы ухудшает материальное положение больных шизофренией, делая их неспособными платить за необходимые товары и услуги, что обуславливает быстрое движение вниз по социальной лестнице в сторону нищеты [7, 8, 9]. Несомненно, болезнь сказывается не только на пациенте, но и на его близких. Члены семьи пациентов с шизофренией также подвергаются стигме, дискриминации как и сами пациенты. Кроме этого, они имеют огромное количество как материальных потребностей, связанных с затратами на лечение, реабилитацию, так и психологические потребности: навыки справляться с болезнью, дистресс, вызванный длительным уходом за больным и тд.

Поскольку шизофрения может длиться всю жизнь, она является одним из самых дорогих диагнозов в системе психического здоровья [10]. На сегодняшний день во многих странах мира не только специалисты, но и сами пациенты и члены их семей активно вовлекаются в процесс оценки потребностей. Это позволяет с одной стороны учитывать субъективное мнение получателей услуг в области психического здоровья, а с другой стороны –

выносить профессиональное суждение о потребностях, которые не осознаются или не выражаются пользователями [11].

Используемая в наших исследованиях **Кембервильская Шкала Оценки Потребностей (CANSAS)**, позволяет произвести комплексную оценку не только базовых, социальных и функциональных потребностей, а так же потребностей, связанных со здоровьем, лечением и психосоциальной помощью [12]. Шкала состоит из 22 пунктов, относящихся к проблемам, которые пациент испытывал в течение последнего месяца. Оценка каждого пункта производится по трехступенчатой схеме, где «0» означает отсутствие потребности, «1» - наличие определенной проблемы, которая удовлетворяется в рамках оказываемой помощи, «2» - наличие проблемы, которая продолжает оставаться серьезной вне зависимости от оказываемой помощи. Для определения количества удовлетворенных и неудовлетворенных потребностей ответы «1» и «2» подсчитывались отдельно, однако общий показатель по шкале CANSAS оценивается как сумма ответов, получивших «1» и «2». Следует отметить, что многочисленные исследования подтверждают высокую степень надежности и валидности данной шкалы [13, 14, 15]. В предыдущих исследованиях шкала была переведена и адаптирована для использования в Азербайджане (таблица 1) [16].

Таблица 1. Кембервильская Шкала Оценки Потребностей (CANSAS), Kembervel Ehtiyacların Qiymətləndirmə Şkalası

Qiymət/Oценка		Ehtiyac/ Потребности
		0,1,2
1	Yaşayış (Условия жизни) Yaşayış şəraitiniz necədir?(Каковы Ваши условия жизни?) Kimsə Sizə kömək edirmi? (Кто-то Вам помогает?)	
2	Qida (Питание) Kifayət qədər yeyirsinizmi? Ərzaq almağı və yeməyi bişirə bilərsinizmi?(Достаточно ли Вы питаетесь?Способны ли Вы покупать продукты и готовить их?)	
3	Evə nəzarət (Контроль за домом) Siz evə baxa bilərsinizmi? Kimsə Sizə kömək edirmi? (Можете ли Вы смотреть за домом? Кто-нибудь Вам помогает?)	
4	Özünə qulluq (Самообслуживание) Siz özünü baxa bilərsiniz (gigiyena, paltar?) Kimsə Sizə kömək edirmi? Ojete li Vy sebə obxulujivat(gigiyena, ojejdə)? Kto-nibudə Vy pomogəet?)	
5	Gündəlik fəaliyyət (məşğuliyyət) Ежедневная деятельность (занятие) Günü necə keçirirsiniz? Hansı işlər görürsünüz? Kifayət qədər işlər olurmu?(Как Вы проводите день? Чем занимаетесь?)	
6	Fiziki sağlamlıq (Физическое здоровье)	

	Fiziki cəhətdən özünü necə hiss edirsiniz? Can həkimlərdən müalicə alırsınız mı? (Как Вы себя чувствуете физически? Обращались ли Вы к терапевтам?)	
7	Psixotik simptomlar (Психотические расстройства) Qulağıniza səs gəlirmi? Qeyri-adi fikirlər varmı? Bunlara görə müalicə alırsınız mı? (Слышите ли Вы голоса, есть ли необачные мысли? Обращались ли к врачу в связи с этим?)	
8	Məlumat (сведения) Müalicə/dərmanlar haqqında məlumatlar almısınız mı Bu məlumat səmərəlidir mi?(Получаете ли Вы сведения о проводимом лечении/препаратах Достаточны ли они?)	
9	Psixoloji narahatlıq (Психическое беспокойство) Son zaman ruh düşgünlü və ya təşvişli olmusunuz mu?(В последнее время у Вас наблюдалась ли снижение настроения или тревога?)	
10	Özünə qarşı təhlükəlik (Опасность для себя) Özünü zərər vermək fikirləşmişiniz mi? Özünüz üçün təhlükə yaratmışınız mı?(Думали ли Вы о том чтобы нанести себе вред и представляете ли Вы опасность для себя?)	
11	Başqalarına qarşı təhlükəlik (Опасность для окружающих) Sizin fikirinizcə başqa insanlar üçün təhlükə yarada bilərsiniz mi? Kiməsə ziyan yetirmişiniz?(Как вы умеете можете ли Вы представлять опасность для окружающих, наносили ли Вы коиу-нибудь вред?)	
12	Alkoqol (Алкоголь) Spirtli içkiləri ilə bağlı problemlər varmı? Onlardan qurtarmaq istərdiniz mi?(Есть ли у Вас проблемы, связанные с алкоголем, если есть хотели ли Вы избавиться от них?)	
13	Narkotik maddələr (Наркотические вещества) Siz təyin olunmamış dərmanlar qəbul edirsiniz mi? O dərmandan qurtara bilərsiniz mi?(Принимаете ли Вы не назначенные лекарства, если да хотели ли Вы избавиться от них?)	
14	Dost-taniş (Друзья-зникимые) Ətrafda olan insanlarla münasibətlərdən razısınız mı? Daha geniş tanışlıq qurmaq istəyirsiniz mi?(Удовлетворенны ли Вы взаимоотношениями с окружающими Вас людьми и хотели ли Вы расширить свои знакомства?)	
15	Səmimi münasibətlər (Теплые отношения) Nəyat yoldaşınız varmı? Onunla münasibətlərdən razısınız mı?(Есть ли у Вас супруг (супруга), если есть удовлетворенны ли Вы взаимоотношениями с ним (с ней)?)	
16	Cinsi ifadə (Сексуальные отношения)	

	Seksual həyatınız necədir? (Какова Ваша сексуальная жизнь?)	
17	Uşaqlara qulluq (Уход за детьми) 18 yaşına çatmamış uşaqlarınız varmı Onlarla bağlı problemlər olurmu? (Есть ли у Вас дети, не достигшие 18 лет, если есть возникают ли проблемы, связанные с ними?)	
18	Təhsil (Образование) Yazmaq, oxumaq, azərbaycan dilini başa düşmək çətindirmi? Pulnuzu saymaq necə? (Есть ли у Вас сложности, связанные с пониманием азербайджанского языка, с подсчетом денег?)	
19	Telefon (Телефон) Telefondan istifadə etmək bacarırsınızmi? (Сложно ли Вам обращаться с телефоном?)	
20	Nəqliyyat (Транспорт) Nəqliyyatdan (avtobus, metro) istifadə etmək bacarırsınızmi? (Сложно ли Вам пользоваться транспортом (автобус, метро) ?)	
21	Pul (Деньги) Xərclərinizi planlaşdırma bilərsinizmi? Qaz, işıq, su pulunu ödəyə bilərsinizmi?(Можете ли Вы планировать расходы,оплачивать расходы за газ, воду, свет?)	
22	Faydalar (Польза) Sizə nəzərdə tutulmuş vəsaitlərin tam şəkildə aldığınıza əminsizinizmi? (Уверенны ли Вы в том, что все запланированные Вами средства Вами получены?)	
	Ödənilmiş tələbatların sayı (1-lərin sayı) (Удовлетворенные потребности – считать 1-е)	
	Ödənilməmiş tələbatların sayı (2-lərin sayı) (Неудовлетворенные потребности – считать 2-е)	
	Ümumi tələbatların sayı (1-lərin və 2-lərin ümumi sayı) (Число общих потребностей – общий подсчет 1-х и 2-х)	

При оценке результатов терапии, в том числе реабилитации пациентов с шизофренией, важно понимать, каковы были конкретные потребности пациентов, какие личные цели были достигнуты и насколько эти потребности были удовлетворены [17].

Самым крупным исследованием по оценке потребностей пациентов с тяжелыми психическими расстройствами явился международный проект EPSILON, целью которого было разработать стандартизированные версии пяти инструментов в ключевых областях службы психического здоровья, получить и сравнить данные о потребностях пациентов с тяжелыми психическими расстройствами в 5-ти европейских странах [18]. К сожалению, пациенты с шизофренией в нашей стране имеют доступ к очень немногим услугам, таким как фармакотерапия, госпитализация и консультирование. В то же время в развитых странах преобладают реабилитационные программы. Необходимо воспользоваться международным опытом по созданию этих услуг в Азербайджане[19].

ЛИТЕРАТУРА

1. World Health Association, Schizophrenia, <https://www.who.int/news-room/factsheets/detail/schizophrenia>
2. Oxford Dictionaries. www.oxforddictionaries.com
3. Zúñiga A, Navarro JB, Lago P, Olivas F, Muray E, Crespo M. Evaluation of needs among patients with severe mental illness. A community study. *Actas Esp Psiquiatr.* 2013 Mar-Apr;41(2):115-21.
4. Hagner, D., Cheney, D., & Malloy J. Career—related outcomes of a model transition demonstration for young adults with emotional disturbance. *Rehabilitation Counseling Bulletin*, 1999;42, 228-242.
5. Saraceno B, Barbui C. Poverty and mental illness. *Canadian Journal of Psychiatry.* 1997; 42(3), 285-290
6. Pandiani, J.A., Simon, M.M., Tracy, B.J., & Banks, S.M. Impact of multi-agency employment services on employment rates. *Community Mental Health Journal*, 2004; 40, 333-345.
7. Patel V. Poverty, inequality, and mental health in developing countries. In: Leon D, Walt G, eds. *Poverty, inequality and health: an international perspective.* Oxford, Oxford University Press. 2001; 247–261.
8. Saraceno B, Levav I, Kohn R. The public mental health significance of research on socio-economic factors in schizophrenia and major depression. *World Psychiatry* 2005; 4, 181–185.
9. World Health Organization. *Breaking vicious cycle between mental-ill health and poverty.* WHO Geneva 2007
10. Goeree R, Farahati F, Burke N, Blackhouse G, O'Reilly D, Pyne J, Tarride JE. The economic burden of schizophrenia in Canada in 2004. *Curr Med Res Opin* 2005;21:2017–2028
11. Tansella M, Thornicroft G. The principles underlying community care. In: Thornicroft G, Szmukler G, editors. *Textbook of community psychiatry.* Oxford: Oxford University Press, 2001;155-165.
12. Phelan M, Slade M, Thornicroft G, Dunn G, Holloway F, Wykes T, et al. The Camberwell Assessment of Need: the validity and reliability of an instrument to assess the needs of people with severe mental illness. *Br J Psychiatry.* 1995;167:589-95.
13. Wing J, Brewin CR, Thornicroft G. Defining mental health needs. In: Thornicroft G, editor. *Measuring mental health needs.* London: Gaskell, 2001;1-21.
14. Ritsner MS, Lisker A, Arbitman M, Grinshpoon A. Factor structure in the Camberwell Assessment of Need-Patient Version: the correlations with dimensions of illness, personality and quality of life of schizophrenia patients. *Psychiatry Clin Neurosci.* 2012 Oct;66(6):499-507.
15. Ernest S, Nagarajan G, Jacob KS. Assessment of need of patients with schizophrenia: a study in Vellore, India. *Int J Soc Psychiatry.* 2013 Dec;59(8):752-756.
16. Ismayilova J. *Needs Assessment of People with Severe Mental Illnesses and Their Families in Azerbaijan.* Master Thesis in International Mental Health Policy and Services. New University of Lisbon 2014. 123 p.

17. Grinshpoon A, Ponizovsky AM. The relationships between need profiles, clinical symptoms, functioning and the well-being of inpatients with severe mental disorders. *J Eval Clin Pract.* 2008;14:218–225.
18. Becker T, Leese M, Krumm S, Ruggeri M, Vázquez-Barquero JL; EPSILON Study Group. Needs and quality of life among patients with schizophrenia in five European centres: what is the impact of global functioning scores? *Soc Psychiatry Psychiatr Epidemiol.* 2005 Aug;40(8):628-34.
19. Исмаилова Д., Расулов А. “Сравнительное изучение потребностей больных шизофренией, получающих помощь в амбулаторных и стационарных учреждениях в Азербайджане.” *Психиатрия Психотерапия и клиническая психология* 2018, том 9 №3, стр.320

DISTANCE MEASURING BY ULTRASONIC SENSOR

Mahabbat Khudaverdieva

Azerbaijan State Oil and Industry University, Azerbaijan

Email: Khudaverdieva62@mail.ri

ABSTRACT

The paper is devoted to checking the accuracy of the ultrasonic sensor measuring distance in the current configuration. SFR08 type equipped with I2C communication interface, which allows addressing, was selected as a measurement sensor. This fact makes it easy to create a sensor matrix. Because the communication card is used as a NI USB 8451, the control and visualization system is available as a PC (PC) based system. The purpose of verification measurements is to determine the actual sensor accuracy, especially when measuring longer distances. When measuring the accuracy of the sensor, the measured data were not included in the temperature compensation.

Keywords: Ultrasonic sensors, I2C communication interface, virtual tool

Introduction: Ultrasonic sensors are commonly used in automation tasks to measure distance, position changes, level measurements, such as presence detectors, or in special applications, to measure the purity of a transparent material. They are based on the principle of measuring the propagation time of ultrasonic waves. This principle ensures reliable detection, regardless of the color rendering or design of the object and the type of surface. Liquids, bulk materials, transparent objects, glass, etc. Such materials can be detected so reliably. Another proof of use is that they are not very sensitive to contaminants, can be used in aggressive environments, and have the ability to measure distances. Ultrasonic sensors are manufactured in many mechanical designs. For laboratory use, a simple body used in a separate or single space for the transmitter and receiver, and for industrial use, usually solid metal housings are built. Some types allow you to adjust the sensitivity potentiometer or digitally. In addition, the output can be available directly in a single version or in analog form in digital form. In the case of sensors that can be connected to a PC via the communication interface, it is possible to determine the operating parameters of the entire sensor and the detailed parameters of the measured distances.

Ultrasonic measurement: Ultrasound has similar propagation properties to the audible sound in the environment. This is the mechanical vibration of the environment. Ultrasonic propagation can be gas, liquid and solid. Ultrasound generally accepts sounds higher than 20 kHz.

Ultrasound can be divided into two groups according to its use:

Active ultrasound has a physical or chemical effect when applied. The result is higher. Ultrasound is used for cleaning, welding, drilling and so on.

Passive ultrasound output is the contrast produced at lower (usually smaller) values. Its main areas of application are distance measurement, detection of material defects and material thicknesses, liquid and gas flow measurements, and health diagnostics.

The speed of sound depends on the type of medium in which it moves and the current ambient temperature. In some materials, the speed of sound is shown in Table 1.

Gas		Solid objects		Liquids	
(m/s)		(m/s)		(m/s)	
Air (0°C)	331	Al	5100	water (20°C)	1481
Air (20°C)	343	Steel	5000	Water (25°C)	1497
He (25°C)	965	Concrete	1700	gasoline (20°C)	1170
H (25°C)	1284	Cu	3500	Hg (25°C)	1450
He – Helium H – Hydrogen Al – Aluminium			Cu – Copper Hg – Mercuy		

Ultrasonic sensors: Ultrasonic sensors generally work on the principle of measuring the time between sending a few very short pulses and reflecting the transmitted signal. The main building blocks are the transmitter and receiver. The transmission block can consist of two types of converters: Magnetostrictive converters - operate at low frequencies and the principles are based on mechanical changes in the length of the magnetic material. Piezoelectric transducers - operate at high frequencies and the principle is based on the reverse piezoelectric effect. The ultrasonic receiver is based on the principle of transmitting mechanical waves reflected in an electrical signal.

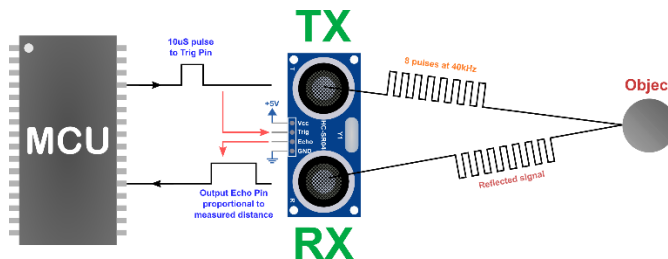

Figure 1. Block-diagram of ultrasonic sensor

Ultrasonic sensor SRF08 is sometimes called sonar (hydrolocator). It is an ultrasonic obstacle detector and is capable of measuring distances up to 11 m. The principle of measurement of the sensor is the ultrasound signal in the eighth cycle and the frequency of 40 kHz. The sonar measures the time between sending the test signal and obtaining its reflection. The measured values (individual reflections) are stored up to 16 systems, from which the data can be read as a control system. According to this principle, one of the biggest advantages of the sensor is the ability to measure objects only at the desired distances. The sensor communicates via the I2C bus. This allows the sensor to be addressed and sensory matrices to be created at the same time. In addition to changing the main address specified in the production, the sensor allows the selection of units that measure ambient light and output variables. Sonar is also suitable for use in neural networks.

Power supply voltage: 5 V DC

Current consumption: 12 mA - measurement, 3 mA - standby frequency: 40 kHz

Measuring range: 43mm - 11000 mm Communication bus: I2C

Main address: 0xE0 (16 regulated addresses)

Measurement mode: multiple echoes

Unit: inch, cm, microseconds

Dimensions: 43x20x17 mm

The list of SRF08 sensor notes is shown in the table below. The first notes only allow you to write in the range (0-2), others read and write. There are a total of 36 entries in SFR08.

Table 2. SRF08 notes

Address	Reading	Writing
0	SW	Command registry
1	Lighting	Gain
2	1. echo MSB	Range
3	1. echo LSB	
~~~	~~~	~~~
34	17. echo MSB	
35	17. echo LSB	

The measurement process begins by writing the contents of 80 to 82 in the command record. Depending on the content of the measured value in the relevant unit (inch, cm,), in the case of an artificial neural network, it is necessary to specify one of the 83-85 commands, which will be the same as the measurement mode in one of the formats of sections of the given command. values can be done by entering the command notation in the table below.

Table 3. SRF08 Measuring and addressing

command		Description
Dec.	Hex.	
80	50	Measuring (inch)
81	51	Measuring (sm)
82	52	Measuring (μ m)
83	53	ANN mode (inch)
84	54	ANN mode (sm)
85	55	ANN mode(μ m)
160	A0	Adress 1. Byte
165	A5	Adress 3. Byte
170	AA	Adress 2. Byte

At the beginning of each measurement, the records are reset, and the measurement reading from the records is a decimal 255 (0xFF). The recommended time to wait for the measurement to be completed is 65 ms. The first echo sonar (hydroacoustics) obtained after the measurement is located at address 2 (MSB) and address 3 (LSB), the second echo is located at address 4 and

address 5. In addition, each measurement is updated with a light sensor located at address 1. The advantage of recording more is the ability to detect more than one object at a measured distance. The reading of the measured values is possible after 65 ms, as mentioned above, or by reading the contents of the notes. If the reading value is $\square 255$, this is the measurement result.

If it is necessary to change the measurement range, it can be done by changing the values in the record available at 0x2. A value of 0x0 indicates a distance of 43 mm, and a value of 0xFF indicates a distance of 11 m. Dependency record values and range include the following formula:

The primary sensor address is 0xE0. It can be changed to one of the other 16 addresses (0xE0, 0xE2, 0xE4, 0xE6, 0xE8, 0xEA, 0xEC, 0xEE, 0xF0, 0xF2, 0xF4, 0xF6, 0xF8, 0xFA, 0xFC, 0xFE). These addresses can be used when communicating with a large number of sensors over an I2C bus. Another possibility is the address 0x00. Using this address, you can write data to all connected sensors on the bus. To change the I2C address on the bus, it only needs to be connected to one sensor. To change the address, it must be included in a series of three consecutive commands (0xA0, 0xAA, 0xA5) that must be changed sequentially. The fourth command is the new sensor address. This sequence must be written to 0x00. If the new address of the sensor is not known, it is possible to determine the number of LED flashes after the short flash sequence is combined with the long LED flashes. As a result, the address in decimal form can be calculated by the following formula:

Contact the sensor: The entire sensor communication system consists of one computer and two NI USB-8451 universal communication cards that provide two SPI interfaces and I2C. An I2C interface has been selected to communicate with the sensor.

I2C is a two-wire serial bus. The first SDA signal is for data transmission, the second SCL signal is for synchronization of transmission. Each device connected to the bus has a unique 7- or 10-bit factory-installed address. It is used to select the device. Each device must have a different address. Because the bus is connected to more than one control, it is called Multi-Master. The tire has a device to detect collisions when transmitting more than one device at the same time. [2]

The clock signals of SDA and SCL data are two-way data lines. The signals are amplified to a high logic level by means of a pull resistor connected to a positive supply voltage. The outputs of all devices connected to the I2C bus must be of the open collector type in order to perform the AND logic function [2]

The bus may also have a different communication speed on the tire to connect to a slower device. One of the limitations is that the higher the transmission rate, the shorter the maximum tire length. This limitation is due to the increased interference capacity of SDA and SCL conductors over high cable lengths. [2]

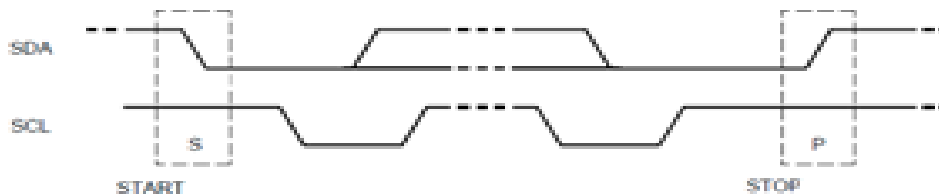
The speed of the standard communication bus is 100kbit / s (Standard mode), the communication speed is higher in other modes: Speed mode - 400kbit / s, Speed mode plus 1Mbit / s, High Speed mode - 3.4Mbit / s. The highest transfer rate (Ultra Speed mode) is 5Mbit / s. In this mode, two-way transmission of conductors is no longer possible. [2]

Due to the combination of different devices operating at different voltage levels on the I2C bus, logic 0 (LOW) and logic 1 (HIGH) are not constant. Their value is a percentage of the supply voltage: $V_{IL} = 0.3V_{CC}$ and $V_{IH} = 0.7 V_{CC}$. [2]

Communication protocol

Each I2C bus connection is started with a start bit and stopped with a stop bit. The start of communication is determined by changing the logic level H to the SDA signal level, while the

SCL signal is at the H logic level. The end of the communication is determined by changing the logic level L to the H level of the SDA signal when the SCL signal is also at the L level.

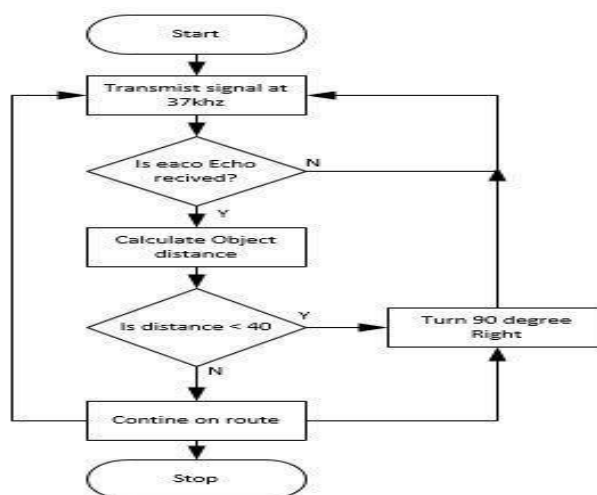

Figure 2. Start and stop bits in communication

The Start and Stop communication conditions always create a Master. The tire is considered busy during start-up. Instead, the tire is considered free in the stop position. The tire is engaged in the event of a restart instead of a stop condition. In this regard, Start-up and Re-Start are considered the same.

Determining the start and stop conditions is very simple if the device connected to the bus has the appropriate device. However, without this equipment, microcontrollers must check the condition of the tire with at least 2 times / cycle clock signal. [2] The number of bytes transmitted when the communication is not limited is not limited, but each byte transmitted in the SDA must have eight bits. Each transmitted byte must be followed by a Confirmation bit. The highest value bit (MSB) is sent first. If Slave cannot receive or transmit data for any reason (internal stop operation), it can keep the SCL cable at L level and thus delay the transmission until it is ready, if it can receive the data, it releases the SCL at L level, but the data transmission can continue. [2]

Sensory measurement program

Figure 4. Block diagram

The program was developed in the graphical programming environment LabVIEW. A graphical interface has been created for users to set the measurement, read the results and make adjustments as needed.

The program has a launcher section that selects the card and sets the voltage levels for communication. The other part consists of a curve that re-contacts the sensor. A waiting period must be loaded between the start of the measurement and the data reading to ensure the completion of the sensor measurement. This waiting time is set to 100ms (minimum 65ms). The following block diagram shows the measurement algorithm.

Software inspection: To determine the measurement accuracy of the sensor, practical measurements were made at various distances up to a maximum of 750 cm. In addition, the directional sensor properties were tested.

Checking the accuracy of distance measurement

The first was done to check the accuracy of the measurement of the distance, which is divided into 3 parts. In the first part, a distance of up to 300 cm was determined, then a distance of up to 600 cm and finally a distance of up to 750 cm.

Table 4. Measurements up to 3 m

	IM (sm)	IS (sm)	S(sm)	M(mm)	S CLK (sm)	TP (%)
1	137	136,5	-0,5	±0,7	±0,57	0,5 (0,46)
2	156	155	-1	±0,7	±1,07	
3	174	173	-1	±0,7	±1,07	
4	210,2	210	-0,2	±0,9	±0,29	
5	240,3	239	-1,3	±0,9	±1,39	
6	284,5	284	-0,5	±0,9	±0,59	

Here: distance measured with IM measuring tape

The distance measured by the IS sensor

S sensor error

M tape-measurement error

S CLK total error (including tape-measurement error)

tp sensor accuracy

The total error of the ultrasonic sensor is calculated as the maximum deflection over a distance of 3 m:

The sensor is mounted on a support in a vertical position facing the ceiling. Such a location was chosen to make possible reflections from other objects in space and easier identification of the measured objects. A distance of 3 meters was measured in the laboratory with an ultrasonic sensor. The measurement procedure consisted of gradually increasing the distance between the sensor and the upper limit (ceiling) using an adjustable height tripod. The measured distance of the sensor is always checked with a tape measure to determine the standard distance. The accuracy of the standard meter was type II according to EG (MPO No. 339/2000 Sb). Accuracy is given by the following formula:

Here is the measurement error measurement length

The following table shows the maximum error meter for each measured distance:

Table 5. Measurement errors using tape measure

Error limits according to EG 2 (mm)					
1m	2m	3m	5m	8m	10m
±0,5	±0,7	±0,9	±1,3	±1,9	±2,3

Measurement resulting in up to 3 m

In the results table, the values are measured as the length of the meter itself (measuring tape), the ultrasonic sensor is evaluated, and the total measurement error is determined as a result. The accuracy column of the sensor also includes an accurate device checked by an ultrasound sensor

Measurement resulting in up to 6m

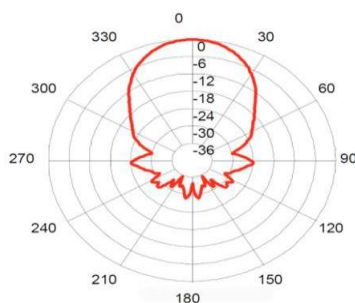
The distance measurement procedure at 6m intervals was performed as before. Since the appropriate room with the required ceiling height (ceiling) was selected with the required parameters (see Table 7) and the last measurement was performed within 6 m, this measurement was carried out at the entrance to FEI, VSB-TU Ostrava. Again, the required ceiling parameters were available (see Table 8).

In both cases, the accuracy of the calculation sensor was the same as the determination of the accuracy class for the main sensor measurement distances up to 3m.

4. Direction features

According to the manufacturer's data sheet, ultrasonic sensor transmitters set the beam angle to 55°. The following figure shows an example of radiation in the polar coordinates of the sensor. Only one point was taken to test this feature. Thanks to the simple implementation of this experiment, a measured distance of 150 cm was selected. Distance measured with a measuring tape distance measured with a sensor

height boards , sensor data angle, measuring tape angle

Figure 5. Directional features SRF08

A plate (24 x 39 cm) is placed on the sensor. The plate moved in four directions in the plane until it was reached by the sensor. The angle was then calculated from a known distance above the sensor plate and from the length of the measured hypotenuse of the triangle. Measurements were made on two axes (four-sided plane).

Results: From practical measurements [5] we can see that the ultrasonic sensor measures the distance with high accuracy. The accuracy class of distances up to 3 m in measurements was 0.5,

the accuracy class of distances up to 6 m in measurements was 0.7%, and the accuracy class of distances above 6 m was even 0.4. The accuracy of the sensor was the same in all cases related to the measurement range (including the accuracy of the tape measurement). The sensor manufacturer indicates a maximum measurement error of 3-4 cm in the data sheet. While checking the direction characteristics, the object was found at the same angle if it was identified by the manufacturer. All measurements were performed under approximately the same conditions (temperature $T = 23C$).

REFERENCES

1. NATIONAL INSTRUMENTS. NI-845x (2005) Software User Manual: I2C/SPI [online]. Available from: <http://www.ni.com/pdf/manuals/371746a.pdf>
2. NXP Semiconductors. I2C-bus specification and user manual Available from: http://www.nxp.com/documents/user_manual/UM10204.pdf
3. DEVANTECH Ltd (Robot Electronics).SRF08 Ultra sonic range finder. Available from: <http://www.cs.york.ac.uk/micromouse/Docs/SRF08UltraSonicRanger.pdf>
4. ROBOT STORE (HK). SRF08 – Ultrasonic range finder – datasheet. Available from: <http://www.robotstorehk.com/srf08tech.pdf>
5. VALA, D., SLANINA, Z., WALENDZIUK, W. Mining Shaft Inspection by Laser Photogrammetry. Elektronika Ir Elektrotechnika, Vol. 22, Issue 1, 2016. ISSN 1392

İNSANLARIN İŞGÜZAR BİRLİKLƏRİNİN ADLARI

Könül Tağıyeva

Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti, Baş müəllim.

Email: tagiyeva.konul87@gmail.com

XÜLASƏ

Erqonimlər XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərindən Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin, xüsusən onomastik məkanın zənginləşməsində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Məhz bu dövrdə yeni idarə, müəssisə, təşkilat, şirkətlərin yaranması, ölkələrarası mədəni və iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi Azərbaycan erqonimik məkanında həm milli, həm də əcnəbi erqonimlərin meydana çıxmasına səbəb olmuşdur. Şübhəsiz, belə bir mövzunun öyrənilməsi onomastikanın tədqiqi üçün zəngin materiallar verir, adyaratmada apelyativin funksiyası, motivləşmə meyarları və s. müəyyənləşə bilər ki, bu da nominatorun estetikası və psixologiyasını öyrənmək baxımından geniş imkanlar yaradır.

Açar sözlər: onomastika, sözyaradıcılıq, şirkət, təşkilat, idarə.

ABSTRACT

Ergonyms began to play an important role in the enrichment of the vocabulary of the Azerbaijani language, especially in the onomastic space, at the end of the twelfth and the beginning of the first century. It is during this period that the creation of new departments, enterprises, organizations, companies, the expansion of international cultural and economic ties led to the appearance in the ergonomic space of Azerbaijan as national, as well as foreign ergonyms. Undoubtedly, the study of such a topic provides rich materials for the study of onomastics, the function of the appellation in adjectives, motivation criteria, etc. It can be determined that this will create ample opportunities for studying the aesthetics and psychology of the nominee.

Keywords: onomastics, word formation, company, organization, office.

РЕЗЮМЕ

Эргонимы стали играть важную роль в обогащении словарного состава азербайджанского языка, особенно в ономастическом пространстве, в конце двадцатого и начале двадцать первого веков. Именно в этот период создание новых ведомств, предприятий, организаций, компаний, расширение международных культурных и экономических связей привели к появлению в эргономическом пространстве Азербайджана как национальных, так и зарубежных эргонимов. Несомненно, изучение такой темы дает богатый материал для изучения ономастики, функции наименования в прилагательных, критериев мотивации и др. Можно определить, что это создаст широкие возможности для изучения эстетики и психологии номинанта.

Ключевые слова: ономастика, словообразование, предприятие, организация, офис.

Onomastika problemlərinə olan maraq XX əsrin II yarısından etibarən getdikcə artır. Son illərin araşdırmalarında xüsusi adların əsas növləri daha çox yer tutur. Onomastik məkanın periferik

zonaları isə diqqətdən kənar qalır. Bu məkana daxil olan vahidlərdən biri də erqonimlərdir – insanların işgüzar birliklərinin adlarıdır (şirkətlər, təhsil, istehsal, ticarət müəssisələri, idarələr, ittifaqlar, cəmiyyətlər və s.). “Erqonim” yun.erqo – iş, əmək; fəaliyyət, funksiya deməkdir. Onomastik tədqiqatlarda erqonimlər haqqında müəyyən məlumatlar verilsə də, Azərbaycan dilçiliyində bu vaxta qədər onlar geniş linqvistik tədqiqata cəlb edilməmişdir. A.Qurbanovun, A.Hacıyevin, R.Həbiblinin tədqiqatlarında erqonimlər haqqında danışılmışdır. A.Qurbanov “Azərbaycan onomalogiyasının əsasları” əsərində erqonimləri ktematonimlərin bir növü kimi təqdim etmiş [1], A.Hacıyev “Ktematonimlərin leksik-semantik qrupları” adlı məqaləsində erqonimlər haqqında məlumat vermiş [2], R.Həbibli bəzi məqalələrində erqonimlərin xüsusiyyətlərindən bəhs etmişdir [3].

Onomastika xüsusi isimlərin əmələ gəlməsi, inkişafı, işlənmə xüsusiyyətlərini öyrənən dilçilik sahəsidir. A.V.Superanskaya onomastikanı “xüsusi adların bütün tipləri, onların inkişafı və işlənməsinin qanunauyğunluqları haqqında elm” kimi müəyyənləşdirir [4]. “Onomastika” termini həm “xüsusi adlar haqqında elm” mənasında işlənir, həm də xüsusi adların cəmini ifadə edir. İkinci mənəni bildirmək üçün “onomastik leksika”, “onimiya”, “onomastik vahidlər”, “proprial leksika” terminlərindən də istifadə olunur. Onomastikanın obyekt xüsusi adlardır. Hər bir dilin onomastik leksikasına çox işlənən və nadir adlar daxildir. Onomastikanın predmeti isə budur: adların yaranma tarixinin, onomastik hadisələrin, adların dildə və nitqdə, bədii ədəbiyyatda işlənməsinin, advermə motivlərinin öyrənilməsi və s.

Xüsusi isimlərin mövcudluğu, inkişafı və mənası ilə bağlı məsələlərin tarixi antik dövrə gedib çıxır. Adların təbiəti məsələsi hələ antik dövrlərdən filosofların, dilçi və məntiqçi alimlərin müzakirə obyektinə olmuşdur. Platon, Aristotel, R.Dekart, C.Lokk, T.Hobbs. B.Rassel və başqaları öz əsərlərində bu məsələ ilə bağlı mülahizələr irəli sürmüşlər. Yunan filosofu Platon bu mövzu haqqında “Kratil” əsərində bəhs etmişdir. Bu əsərdə adların mahiyyəti, onların şeylərlə əlaqəsi məsələsi təhlil olunmuşdur.

Hətta eramızdan əvvəl 4-cü minillikdə adların təbiətinə görə və “razılıq əsasında” mənşəyi ilə bağlı mübahisələr geniş yayılmışdı. Birinci nəzəriyyənin tərəfdarı kimi Platon göstərirdi ki, sözlər işarə etdikləri predmetlərin təbiətini əks etdirir. Aristotelə görə isə ad o zaman meydana çıxır ki, işarəyə çevrilir və “razılıq əsasında” mənaya malik olur [5].

Xüsusi adın təbiəti haqqında ilk fikirlər antik filosoflar, xüsusilə Xrisip və Dionisi tərəfindən də söylənmişdir. Sonralar adların mənşəyi ilə bağlı mübahisələr yenə də davam edir. Bu məsələ barədə mübahisələr İntibah dövründə, Yeni dövrdə, XIX əsrdə T.Hobbs, C.Lokk, H.Leybnits, C.St.Mill, H.Cozev və bu kimi alimlərin fikirləri ilə davam etdirilmişdir. XX əsrin əvvəllərində A.Qardinerin, O.Yespersenin, Y.Kuriloviçin, A.Losevin, P.Florenskinin və b. tədqiqatlarında xüsusi adın semiotik mahiyyətinə diqqət yetirilməyə başlandı. A.Selişşev, V.Bondaletov, V.İvanov, N.Tolstoy, V.Toporov, O.Trubaçov və digər alimlər öz əsərlərində xüsusi adları diaxronik baxımdan tədqiq etmişlər. Həmin alimlər bu yanaşmanı 1917-ci il inqilabından sonra baş verən sosial dəyişikliklərin antroponimiya və toponimiyada əks olunması ilə əsaslandırırtdılar. Dilin lüğət tərkibinin əsas hissəsini təşkil edən ümumi isimlər çox maraqlı dil faktları olmaqla bərabər, onomastik vahidlərin əmələ gəlməsində, dil işarəsi kimi fəaliyyət göstərməsində, dil sistemində müəyyən mövqə tutmasında da böyük rol oynayır. Hətta ümumi isimlərin onlar üçün, belə demək mümkünsə, semantik fon təşkil etdiyini də söyləmək olar. Ümumi isim ortaq fərqli cəhəti olan obyektlər sinfinə verilir. Bu cəhət vahid sinfə aid obyektləri eyni sözlə adlandırmağa imkan verir. Ümumi isimlər bir və ya bir neçə anlayışla bağlı olur. Buna görə də bir, yaxud bir neçə dəqiq və daimi konnotasiyalara malikdir.

Onomastik vahidlər ümumi isimlərdən fərqli olaraq bir anlayışı ifadə edən obyektləri fərdi şəkildə adlandırır. Başqa sözlə, fərdiləşdirmə onimlərin vasitəsilə həyata keçirilir. Ancaq bu proses, əsasən, ümumi isimlərin vasitəsilə baş verir. Onomastik vahidlərə xas olan fərdiləşdirmə bacarığı ifadə etdikləri obyektə münasibətdə mühüm rol oynayır.

Dilin leksik-semantik sistemində daxil olan ümumi isimlər, eləcə də digər leksik vahidlər leksik-semantik qruplar şəklində nəzərdən keçirilir. Xüsusi adlar – onimlər ümumi isimlərdən, ilk növbədə, öz vəzifəsinə görə kəskin şəkildə fərqlənir. “Xüsusi adın daxilində olan informasiya 3 cürdür: dil, ensiklopedik və nitq” Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, onomastik vahidlər üçün, adətən, ensiklopedik məna daha zəruridir. Xüsusi adın denotatı haqqında konkret məlumatlar toplusu məhz ensiklopedik məna ilə verilir. Ensiklopedik mənanın xarakteri belədir ki, o yalnız bir predmeti (yaxud bir qrup qohum predmetləri) ifadə edir və yalnız həmin predmetə tətbiq olunur. Onomastik vahidlərdə zaman və məkan kimi amillərin daxil olduğu ensiklopedik məna iki cür olur:

- 1) ümumi – xüsusi ad müəyyən onomastik sahəyə mənsub olduqda bu məna ortaya çıxır;
- 2) fərdi – bu məna denotatı seçir. Fərdiləşdirmə dərəcəsi nə qədər çox olarsa, onimin ensiklopedik mənası daha tam açılır.

Ümumi məna obyektiv, fərdi məna subyektiv xarakterlidir. Fərdi mənanın meydana çıxması hər bir şəxsin ictimai vəziyyəti, əhvali-ruhiyyəsi, zövqü, ətrafındakılara münasibəti ilə əlaqədardır. Xüsusi ensiklopedik məna fərdiliyə cəhd göstərir. Başqa sözlə, o hər bir danışan üçün fərdidir. Onimlərin ensiklopedik mənası bir sıra sahələrdə eyni vaxtda mövcud olur. Onomastik vahidlərin ensiklopedik mənasının ümumi isimlərin leksik mənasından əsas fərqi ondadır ki, birinci (ensiklopedik məna), əsasən, nitqdə meydana çıxır və bir sosial sahədən digərinə keçdikdə fərqlənir.

Ümumi ismin mənası dildə semantik sahə ilə müəyyənləşir. O, kontekstdən çıxarıldıqda yalnız öz lüğəvi mənasını saxlayır. Ümumi ismin mənasının aktuallaşması dilxarici sahədən asılıdır. Ümumi isimlərin anlayışa münasibəti müəyyən anlayış əlamətlərinin köməyi ilə bir sıra eyni tipli əşyaları ifadə etmək imkanı verir.

Ümumi isimlər və onimlər nominativ keyfiyyətə görə də bir-birindən fərqlənir. Ümumi isimlər predmetin başqa predmetlərlə ümumi cəhətlərə malik olduğunu, onlarla birliyinin xarakterini göstərir. Məsələn, biz “adam” sözünü işlədərkən təsəvvürümüzə aşağıdakı xüsusiyyətlər yaranır:

- 1) canlı və şüurludur;
- 2) insana məxsus xarici görünüşü var;
- 3) nitq qabiliyyəti var və s.

Deməli, “adam” sözü həm çoxlu miqdarda fərdləri bildirir, həm də təsəvvürümüzə həmin fərdlər haqqında çoxlu əlamət və keyfiyyəti də canlandırma bilir. Eyni zamanda, ümumi isimlərdə onimlərdən fərqli olaraq əşya haqqında müəyyən məlumat da öz əksini tapır.

Ümumi isimlər, adətən, real obyektlərə verilir. Onlar dilin əsas vahidinin – sözün semantik tamlığını şərtləndirən aşağıdakı xüsusiyyətlərə malikdir:

- 1) ümumi isimlərin mənası var;
- 2) ümumi isimlər anlayış ifadə edir və göstərir.

Ümumi isimlərdən fərqli olaraq onimlər çox vaxt yalnız ifadə etmə xüsusiyyəti ilə məhdudlaşır. Onomastik vahidlərin bəzi növləri obyektin keyfiyyəti, məzmunu haqqında heç bir məlumat vermədən başqalarından fərqləndirir. Onlar ümumiləşmiş anlayışı ifadə edə bilmir. Xüsusi adların dildə rolu obyektə “fərqləndirici işarələrlə” adlandırmaqdan ibarətdir. Ancaq antroponimlərə nəzər salsaq görərik ki, şəxs adlarının əsasında müəyyən şəxs təsəvvürü durduğu üçün onların mənası

denotativ səciyyə daşıyır. Şəxs adının belə bir xüsusiyyəti vardır ki, o, bir sıra ümumi əlamətlər haqqında da fikir yarada bilər (cins bildirmə - şəxsin qadın və kişi olması, patronimik münasibətlər və s.). Müasir tədqiqatlarda şəxs adı haqqında belə bir fikir irəli sürülür ki, şəxs adı ayrıca bir insanı bildirməyə xidmət edən və fərdi qaydada ona verilən xüsusi sözdür ki, insana müraciət etmək, habelə başqaları ilə onun haqqında danışmaq imkanı olsun [116, s.4].

Məlumdur ki, bir çox onimlər ümumi isimlərdən əmələ gəlmişdir. Məsələn, “mələk” sözü ümumi isimdir. Lakin “mələk” sözü insana aid edildikdə xüsusiləşir. Həyat, Səhər, Ehtiram, Mərhəmət, Gözəl, Göyçək, Arzu, Bayram, Dəyanət, Lətif, Qara, Əvəz, Əziz, İlham, Mirvari, Namaz, Mehriban, Gövhər, Natiq, Polad, Almaz, Sahib, Ayna, İpək, Gülüş, Sədəf, Xurma, İnci, Püstə, Yaxşı, Şirin, Narınc və s. yüzlərlə xüsusi ad ümumi sözlərdən yaranmışdır.

Bununla bərabər, bir sıra ümumi isimlərin meydana çıxmasında xüsusi adlar da mühüm rol oynayır. Məsələn, Rentgen – rentgen (cihaz), Şampan – şampan (şərab növü), Boykott – boykot (mübarizə növü) və s. kimi sözlər xüsusi adların ümumi mənada işlənməsi yolu ilə yaranmışdır.

“Dilin təcridedic quruluşu xüsusi adlarla ümumi isimlər arasındakı mümkün morfoloji fərqləri silir və sözün kontekstdən kənarında bu və ya digər sinfə mənsubluğunu təyin etmək mümkün olmur” [122, s.27].

Xüsusi adı anlamaq üçün çox vaxt onun onomastik sahəsini müəyyənləşdirmək lazımdır. Onimlərin bir sıra kateqoriyaları üçün sosial sahə ayrıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurbanov, A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları: [2 cildə] / A.Qurbanov. – Bakı: Nurlan, – c. 2. – 2004. – 504 s.
2. Hacıyev, A. Ktematonimlərin leksik-semantik qrupları // – Bakı: Dil məsələlərinə dair tematik toplu, – 1997. № 2, – s.135-150
3. Həbibli, R. “Erqonim” konsepti ilə bağlı mülahizələr // – Bakı: Terminologiya məsələləri, – 2014. № 1, – s. 44-53
4. Суперанская, А.В. Общая теория имени собственного / А.В.Суперанская. – Москва: Наука, – 1973. – 366 с.
5. Ахметзянова, Л.М. Проблема семантики имени собственного: [Электронный ресурс] // – Казань: Вестник Казанского государственного университета культуры и искусств, – 2010. №1. – с. 67-78. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/problema-semantiki-imeni-sobstvennogo>.

ELMIN INTEQRASIYASI MODELİ ƏSASINDA SƏNAYE SAHƏSİNİN İQTISADI İNKİŞAFININ QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

¹Sədaqət İbrahimova, ²Xəliq Qurbanov

¹Dosenti, i.ü.f.d., ²baş müəllim

^{1,2}Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti, "Menecment" kafedrası.

Email: ibrahimovasadagat06@gmail.com

XÜLASƏ

Ölkədə və dünyada elmin inteqrasiyası modeli əsasında yaradılan sənaye parklarının ÜDM-də hansı paya malik olması və iqtisadiyyatın inkişafında onların rolunun tədqiqi məsələsi öz aktuallığını saxlamaqdadır.

Azərbaycanın sənaye parklarının, əsasən də Sumqayıt Kimya Sənaye parkında fəaliyyət göstərən müəssisələrin təsərrüfat fəaliyyəti, istehsalının təşkili və idarə olunması məsələsi araşdırılmışdır. Sənaye müəssisələrinin istehsal sahəsinin informasiya iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun modernləşdirilməsi mexanizminin əsasını təşkil edən modellər və köməkçi alətlər kompleksi üzrə gələcək tədqiqatlar hazırlanır ki, bu da inkişafın əsaslandırılmasına və həyata keçirilməsinə imkan verir. Tədqiqatın əsas məqsədi elmin inteqrasiyası modeli əsasında sənaye müəssisələrinin inkişafı üçün informasiya iqtisadiyyatının tələblərinə uyğun, sənaye sahəsinin modernləşdirilməsinin optimal mexanizmini tapmaqdır.

Sənaye parklarının statistik göstəricilərindən istifadə olunaraq iqtisadi analizlər aparılmış və müəssisələrin daha səmərəli fəaliyyəti üçün dünya ölkələrinin istifadə edilən modellərindən və əsasən də yapon modelinin təcrübələrindən bir sıra tövsiyələr verilmişdir.

Açar sözlər: elmin inteqrasiyası modeli, sənaye parkları, ÜDM, modernləşdirilmə, iqtisadi analiz, yapon modeli, informasiya iqtisadiyyatı.

Giriş: Müasir dövrdə elmin inkişafı artmaqda, yeni iqtisadi modellər hazırlanmaqdadır. Həmçinin iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün qabaqcıl ölkələr fəaliyyətlərini innovasiyalar əsasında daha mütərəqqi qururlar. Bu proseslərin mərkəzində isə texnoparklar dayanır. Texnoparkların tətbiq olunması mövcud iqtisadi modellərdən çox asılıdır. Məqalədə bütün ölkə təcrübələrinə əsaslanaraq, mövcud modellər analiz edilmişdir. Xarici ölkələrin təcrübələrindən istifadə etməklə, ölkədə dayanıqlı inkişafın təmin olunmasına və iqtisadi inkişafa nail olmaq prioritetdir.

Texnologiya, innovasiya, elm və təhsil sənaye parklarının əsas tərkib hissələrindən olduğu üçün, elm nümayəndələri tərəfindən xüsusi laboratoriyalarda istehsal olunmuş məhsulların yeni texnoparklarda, şirkətlərdə tətbiq etmə xüsusiyyətlərinə sahib olunmalıdır. Avropada 175 iş şəbəkəsi mövcuddur ki, bu da öz növbəsində innovasiya mərkəzləri olaraq, layihələri qiymətləndirir. Bununla da sahibkarların öz işlərini hansı formada quracaqları və fəaliyyət göstərəcəkləri qeyd olunmalıdır. Deməli, texnoparkların fəaliyyət göstərməsi üçün xüsusi sponsorların olması da vacibdir.

Sənaye parkları və texnoparkların yaradılması ölkədə dayanıqlı inkişaf sisteminin təmin olunmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir ki, buna əsasən ölkədə işsizlik səviyyəsi gündən-günə azalır, əhalının məşğulluq səviyyəsi isə paralel olaraq artır, idxal edilən məhsul kütləsi azalır və ixrac məhsulları artır. Qeyri-neft və neft sektorunun inkişafı, müasir tipli texnologiyalardan

istifadə, sahibkarlığa dəstək və insanlara daha rahat xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsini təmin etmək kimi əlverişli şərait yaradılır.

Məqalə işlənərkən aşağıdakı vəzifələr əsas kimi qoyulmuş və müəyyən son nəticələrə gəlinmişdir:

- Xarici iqtisadi modellərin analizi;
- İqtisadi modellərin qiymətləndirilməsi;
- Ən uyğun iqtisadi modelin ölkə sənayesinə tətbiq edilməsi;
- Mövcud sənaye parklarının və texnoparklarının fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi;
- Texnoparkların sayının bütün regionlarda artırılması;
- Sumqayıt Kimya Sənaye Parkında yeniliklərin tətbiqi;
- Sumqayıt Kimya Sənaye Parkının hesabatları üzrə reqressiya modelinin qurulması;
- Müasir istehsal infrastrukturulu sənaye parklarının dünya təcrübəsində araşdırılması və ölkə daxilində təcrübələrin müqayisəli təhlili və s.

Yazıçı, futurist Alvin Toffler demişdir ki: “21-ci əsrin savadsızları oxumağı və yazmağı bacarmayanlar deyil, öyrənməyi, bildiklərini bir kənara qoymağı və yenidən öyrənməyi bacarmayan kəslərdir”. Bu nöqtəyi nəzərdən müasir dünya standartlarına cavab verəcək məhsullar istehsal etmək üçün, hər bir kəs. yenidən və çox şey öyrənməlidir!

Yeni elmi-texniki sahələrin inkişafı, informasiya texnologiyalarının geniş vüsəti, ənənəvi texnologiyalar sahəsindəki innovasiyalar, yeni ticari münasibətlər, ictimai və korporativ məşğulluq sahəsində sürətlə dəyişən tələblər və yeni siyasi proseslərin miqyası inkişaf etməkdə olan ölkələri insan potensialının inkişafının əsasını yenidən düşünməyə vadar edir. Eyni zamanda, inkluzivlik, yəni indiyədək inkişaf proseslərindən kənarda qalmışların da ağuşa götürülməsi çağırışlarına artıq məhəl qoymamaq olmaz, çünki ədalətli və bərabərhüquqlu dünyaya aparan yollar inkluzivlik və iştirak kimi əkiz anlayışlar üzərində qurulmuşdur.

Bilik iqtisadiyyatının elmə olan əsas tələbləri:

Elm əldə edilməsi modellərinin individuallaşdırılması;

Elm nümayəndələrinin şəxsi məsuliyyət və təşəbbüskarlığının təşviqi;

Yalnız tədris edən mütəxəssisdən deyil, həm də auditoriyada iştirak edən başqalarından öyrənmək;

Peşəkar fəaliyyətin müxtəlif sahələrində tətbiq edilə bilən universal sərişmələrin inkişaf etdirilməsi (liderlik, kommunikasiya və təqdimat bacarıqları, danışıqlar aparılması, tənqidi düşüncə və sair). Sonda cəmiyyətin elmi potensialının formalaşdırılması ilə arzuolunan zirvəni fəth etmək.

Funksional təsnifata əsasən təhsilin 3 modelini müəyyənləşdirmək olar:

İngilis modeli üçün səciyyəvi olan liberal təhsil konsepsiyasında geniş intellektual qabiliyyətlərə və xüsusi şəxsi keyfiyyətlərə (güclü xarakterə, liderlik, yaradıcılıq, analitik düşüncə və mühitə adaptasiya bacarıqlarına və s.) malik olan məzunların yetişdirilməsi onların peşəkar hazırlığı qədər vacib hesab olunur.

Fransız modeli elmi və peşəkar fəaliyyətlərin bir-birindən fərqləndirilməsi, eləcə də elmi fəaliyyətin ali təhsil müəssisəsi və ya universitet “daxilində” və “xaricində” fəaliyyətlərə bölgüsü ilə seçilir.

Alman modelində əsas diqqət elmi tədqiqatlara verilir. Müəllim heyətinin tədqiqat işlərinin nəticələri tədris proqramının tərkibinə daxil edilərək dərs materialına çevrilir. Müəllim və tələbələr tərəfdaş tədqiqatçı kimi çalışır və əməkdaşlıq edirlər. [1]

Təhsil, elm və istehsalat arasında sıx əməkdaşlığın zəruriliyi biliyə əsaslanan iqtisadiyyatın inkişafının vacibliyi ilə müəyyən edilir. Bu, avadanlıq və texnologiyanın hər gün yeniləndiyi müasir dünya üçün xüsusilə aktualdır. Uğurlu siyasətin əsasını iqtisadi inkişafın üç

komponentinin (təhsil, elm və sənaye) sıx tərəfdaşlığının tələb olunduğu təhsil strategiyası təşkil edir. İnnovativ təhsil sisteminin qurulması insan kapitalının formalaşmasının əsas vəzifəsidir. Belə bir sistem innovasiyalara çox həssas olan, innovativ layihələrin yaradılmasına və həyata keçirilməsinə hazır olan, texnoloji proseslərdə yeni ideyaların həyata keçirilməsinə və yeni işlənmələrin asanlıqla sınaqdan keçirilməsinə hazır olan ixtisaslı mütəxəssislərin yetişməsinə təmin etməlidir. Universitetlərin, elmi-tədqiqat institutlarının yeniliklərinin sənaye sahələrinə inteqrasiyası çərçivəsində modernləşdirilmə prosesinin uğurları və bu tendensiyasının davamlı inkişafı zamanın tələbidir. Bunun üçün də kadr potensialını gücləndirməli, xaricdə oxuyan tələbələrə müəyyən şərait yaratmalı və onların geri dönüb öz vətənlərində işləyə bilmələri üçün onlara dəstək olmalıdır. Bununla da uğurlu modeli həyata keçirib yüksək inkişafa şərait yarada bilərik. [2]

Son illərdə İKT sektorunun dəstəklənməsi və Azərbaycan Respublikasının sənaye inkişafının konkret layihə və proqramlarının həyata keçirilməsi istiqamətində həyata keçirilən tədbirlərin mühüm miqyasına baxmayaraq, İKT mütəxəssislərinin hazırlanmasında əsas problemlər qalmaqdadır:

1. Gənclərin yeni texnologiyaların inkişafı və tətbiqi üçün stimulların olmaması;
2. Azərbaycanın İKT bazarının xarici bazardan asılılığı;
3. Azərbaycan biznesinin texnoloji yeniliklərə həssaslığının aşağı səviyyəsi;
4. Müəssisə və təsərrüfat subyektlərinin prioritet texnoloji problemlərinin həlli və axtarışı mexanizmlərinin səmərəsizliyi;
5. Elm və biznes arasında sıx əlaqənin olmaması;
6. Texnoloji və idarəetmə sərəşlərinin olmaması;
7. Təhsil sistemində innovativ texnologiyaların inkişaf etməməsi;
8. İnnovativ layihələrin həyata keçirilməsinə nəzarət sisteminin mükəmməl olmaması.

Elmin inteqrasiyası üçün elm xadimlərinin, akademiklərin, tədqiqatçıların, iqtisadçıların və b. öz töhfələrini istehsalata verməlidirlər.[3]

Lütfi Zadə azərbaycanlı, dünya şöhrətli alim, süni intellekt sahəsində qeyri-səlis məntiq nəzəriyyəsinin banisi, Kaliforniya Berkli Universitetinin yeganə şəxs olaraq, ömürlük seçilmiş professoru idi və Kaliforniyanın Berkli şəhərində "İnformasiya Texnologiyaları üzrə Zadə İnstitutu" yaradılmışdır. Onun nəzəriyyələrindən istifadə etməklə, Yaponiyada 4700 elmi ixtira patentləşdirilmişdir. ABŞ-da bu göstərici 1700-ə bərabərdir. Çünki ölkənin bir çox institutlarında Qeyri-Səlis Məntiq Nəzəriyyəsinə əsaslanan dərslər tədris olunmur. Yaponiya, İspaniya, Almaniya və bir çox digər ölkələrdə isə tədris olunur və mütəxəssislər hazırlanır. Məsələn, Almaniyanın "Volkswagen" avtomobillərinin yeni modellərinin istehsalında istifadə olunan sürətlər qutusu məhz bu nəzəriyyənin prinsipləri əsasında işləyir. Bu gün Yaponiya, Çin, Tayvan, Koreya və digər ölkələrdə məişət texnikası, video kameralar, foto aparatlar və s. qeyri-səlis nəzəriyyə əsasında yığılır. Bu ölkənin ən iri korporasiyalarından olan "Honda", "Mitsubishi", "Sony" və s. bu nəzəriyyədən geniş istifadə edir. Təkcə "Omron" şirkəti qan təzyiqi ölçən cihazların satışından ildə 1 mlrd. dollar qazanır.

Sənayenin dünya iqtisadiyyatına inteqrasiyası, iqtisadiyyatın digər sahələri kimi beynəlxalq iqtisadi münasibətlər sisteminə uyğun olaraq həyata keçirilir. Belə ki, beynəlxalq iqtisadi münasibətlər dünya ölkələri arasında ticarət, kapital ixracı, beynəlxalq kredit, iş qüvvəsinin miqrasiyası, beynəlxalq valyuta münasibətləri və elmi-texniki əməkdaşlıq nəticəsində yaranan iqtisadi münasibətlər toplusudur. Dünya təsərrüfatına inteqrasiyanın qeyd olunan formaları və praktiki istiqamətləri dünya təsərrüfatçılıq fəaliyyətinin bir sıra sferalarını əhatə edir: beynəlxalq

ticarəti; istehsalın və elmi-texniki işlərin beynəlxalq ixtisaslaşması; elmi-texniki informasiyanın mübadiləsi; ölkələr arasında maliyyə-valyuta və kredit əlaqələrini; kapitalın və iş qüvvəsinin hərəkətini; beynəlxalq informasiya əlaqələrində, internetin rolunun formalaşması və artmasında, kompyüter vasitəsi ilə kommersiya əməliyyatlarının həyata keçirilməsində.

Beləliklə, araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanın xarici iqtisadi əlaqələrinin səmərəliliyinin yüksəldilməsinin aşağıdakı mümkün yolları və imkanları üzə çıxarılmışdır:

Subsudiya, güzəştli vergi stavkaları, maliyyə yardımı və s. həvəsləndirici vasitələr tətbiq etməklə ixracat potensialının inkişaf etdirilməsi;

İdxalın struktur çevikliyi və elastikliyi tətbiq olunmaqla, onun iqtisadi cəhətdən səmərəli təşkilinə nail olmaq;

Milli iqtisadiyyatın sabit artımı, texniki modernləşmə və ümumilikdə, səmərəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsi məqsədi ilə xarici investisiyaların cəlb edilməsi.

Müasir dövrdə respublikanın ixracat yönümlü xarici iqtisadi sektorunun formalaşdırılması da, təbii-coğrafi amilə əsaslandırılmış rəqabət sahələrinin seçimi optimal yol kimi qiymətləndirilməlidir. Sənaye parkları ölkənin iqtisadi göstəricilərinin inkişaf etdirmək üçün birgə fəaliyyət göstərən, istehsal sahələri şəbəkəsi quran müəssisələr, şirkətlər və bu sahədə təşəbbüskarlar olaraq təyin edilir. Buna görə də sənaye parkları hər hansı bir istehsal fəaliyyətində enerji, xammal istifadəsi nəticəsində yaranan tullantıları minimuma endirilməklə, mübadilə olunan sərfiyyatın (enerjinin) planlaşdırıldığı iqtisadi, ekoloji, sosial əhəmiyyətli bir sistemdir.

“Triangle İnstitute” (Tədqiqat institutu) tərəfindən yaradılmış sənaye parklarının təsnifatı aşağıda kimi təqdim olunmuşdur:

- Tək məhsul istehsal nümunəsi və yaxud, məhsul mübadiləsi şəbəkəsi;
- Təkrar istehsal müəssisələrinin yenidən bərpası;
- Ətraf mühitin fəaliyyəti ilə məşğul olan şirkətlərin texnologiyalarının kolleksiyası;
- Yaşıl məhsulların istehsalı ilə fəaliyyət göstərən şirkətlərin kolleksiyası;
- Günəş enerjisinə əsaslanan sənaye parkları;
- İqtisadi cəhətdən təmiz, tikinti struktura sahib olan texnologiya parkı;
- Qarışıq ticari, yaşayışlı və iqtisadi inkişafa malik texnoparklar.

Bu təcrübənin ölkə miqyasında tətbiq edilməsi makro ölçüdə istehsal sahələrinin fəaliyyətinin planlaşdırılması ilə əlaqədardır. Xüsusi olaraq firmalar və müəssisələr arasında mal və xidmət mübadiləsinin müəyyən etdiyi əlaqələr yeni məhsulların istehsalını gücləndirir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, təkcə sənaye deyil, sənayeni tamamlayan digər şəhər fəaliyyətləri də sənaye parklarının fəaliyyətini tənzimləyir. Bunun üçün də Sənaye parklarının yaradılmasında ilk öncə verilmiş layihəyə istiqamət verəcək sənədləri hazırlamaq, ətraf mühitə dəyəcək zərəri minimuma endirmək, mühəndislik və memarlıq sahəsini, işin texniki-iqtisadi fəaliyyətini planlaşdırmaq, seçilmiş ərazini müəyyən etmək, inkişaf etdirmək, tikinti xərcləri, istismar xərcləri, yaşayış sahəsinə çəkilən xərcləri qarşılamaq üçün maliyyə mənbəyi tapmaq tələb olunur. Sənaye parkları ölkənin sənaye siyasətinə təsir edən bir vasitə kimi sənayeləşməni sürətləndirmək üçün, bütün iş imkanlarını vahid bir mərkəzdə cəmləşdirməlidir.

Elmi və texnoloji tərəqqinin əsasını qoyan tərəfdaşlıq və ekosistem əlaqələrinin xarakterini və onun yeni sənaye sahələrinin inkişafında, yeni məhsulların meydana çıxmasında və müxtəlif və bir-birini tamamlayan peşələrə malik yeni kadr komandalarının formalaşmasında təzahürünü empirik təhlil etmək və bu əlaqələri üzə çıxarmaq vacibdir.

İqtisadi inkişafda bilik, texnologiya və mürəkkəblilik

Şəkil 1. Müəllif tərəfindən Harvard Universitetinin materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Hər bir ölkənin və regionun multipleksdəki mövqeyini və onun zamanla təkamülünü qiymətləndirmək üçün alətlər hazırlamaq, onların “bitişik mümkün”lərini tərəqqi istiqamətində səylərini planlaşdırmağa kömək edə biləcək şəkildə qiymətləndirmək lazımdır.

CID-in İqtisadi Mürəkkəblilik Atlasının kəmiyyət alətlərinin dünya üzrə istifadəçilərinə təklif edə biləcəyi ölçüləri genişləndirməklə, siyasətçilərə, korporasiyalara, STI iştirakçılara və daha geniş ictimaiyyətə tədqiqatın nəticələrindən faydalanmaq imkanı verməkdir. [4]

Sənaye parklarının səmərəliliyinin qiymətləndirməsinin əsas meyarlarından biri uğur meyarıdır. Uğur meyarından əsasən ABŞ və İEÖ istehsal və sənaye sahəsində özünü təsdiq etmiş texnoparklardan istifadə edirlər. Belə qənaətə gəlmək olar ki, sənaye parkları bütün inkişafın keçid dövrünü keçiblər və onların inkişaf imkanlılığına şübhə yoxdur. Elə buna görə də xarici ölkələrdə yeni strukturun və oxşar modellərin yaradılması üçün yeni modellər təklif olunur.

Aparılmış tədqiqat işlərinin nəticəsi olaraq sənaye parklarının uğuruna əsas təsir edən amillər rəqəmlərə bölünür və əhəmiyyətlik səviyyələrinə görə dəyişirlər. Ən əhəmiyyətliləri aşağıda qeyd edilmişdir:

- ✓ İnsan amili - 34%;
- ✓ Texnologiyaya edilmiş investisiya - 30%;
- ✓ Müəssələrin növləri və biznes fəaliyyətinin infrastrukturası - 17%;
- ✓ Efektivlik və yaxud uğur informasiyası - 6%;
- ✓ Nəqliyyat amili - 5%;
- ✓ İqtisadi şərait - 4%;
- ✓ Yaşam keyfiyyəti - 4%.

Texnoparklar o zaman uğurlu hesab olunur ki, onun fəaliyyəti 5-10 il ərzində davamlı şəkildə uğurlu olsun. Ancaq hal-hazırda Azərbaycanda fəaliyyət göstərən texnoparklar arasında davamlı, stabil fəaliyyət göstərən texnopark yoxdur [5] (onu da qeyd edək ki, texnopark tendensiyası Azərbaycanın yeni iqtisadi modelidir). Sənaye parklarının uğurlu fəaliyyəti, onun gəliri, ona daxil edilən müəssələrinin fəaliyyətindən birbaşa asılıdır. Yəni, onların fəaliyyəti nəticəsində yeni texnologiyalardan istifadə edilir, yeni məhsullar mənimsənilir. Sənaye parklarına səmərəliliyinə

birbaşa təsir edən amillərdən biri də patent fəallığıdır. Texnoparklardan qıraqda fəaliyyət göstərən firmalarla müqayisədə, sənaye parklarının tərkibinə daxil olan şirkətlər daha çox patent iştirakı ilə seçilir. Patent fəaliyyəti ilə fərqlənən şirkətlər texnoparkların iqtisadi effektivliyinə təsir edir. Sənaye parklarının fəaliyyəti yalnız elmi-istehsal fəaliyyəti ilə deyil, eyni zamanda müəyyən sahələrin fəaliyyəti nəticəsində də iqtisadi səmərəlilik əldə edir: konsalting; patent-lisenziya; marketinq; reklam və s. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, sənaye parklarının tərkibində fəaliyyət göstərən bir çox firmalar mənfəətlə fəaliyyət göstərə bilmir və nəticə etibarı ilə müəssəsinin fəaliyyəti dayandırılır. Vençur kapitalistlərin fikrinə əsasən, firmaya edilmiş investisiya 5 il öz-özünü ödəməlidir, amma bu fikirlər praktikada həmişə özünü doğrultmur. Texnoparklar yerləşdiyi şəhərin, rayonun müəyyən edilmiş inkişaf proqramına qoşulmalıdır. Misal olaraq, şəhərdə yeni istehsal sahələrinin, iş yerlərinin, sənaye sahələrinin, ekoloji cəhətdən ətraf mühitin çirklənməsinin qarşısının alınması, infrastrukturun inkişafına mühüm təsir edə bilər. Texnoparkların təyin edilmiş müxtəlif layihəli proqramlara qoşularaq regionda sənaye zonaların yaradılmasına, eyni zamanda şəhər və ətraf rayonlarda infrastrukturunun inkişafı probleminin aradan qalxmasına köməklik göstərəcəkdir:

1. elmi-texniki tərəqqinin (potensial) inkişafını saxlamaq;
2. şəhərin mədəni, sosial inkişafını təmin etmək;
3. sənaye istehsalının fəaliyyətinin azalmasını qarşısını almaq, müasir avadanlıq, sənaye müəssisələrini texniki cəhətdən silahlandırmaq işini təşkil etmək, müəssəsi ən qısa zamanda rəqabətə davamlı vəziyyətə gətirmək;
4. investisiya fəallığını təşkil etmək;
5. ətraf mühitin vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, ekoloji cəhətdən təmiz şərait yaratmaq;
6. köhnə iş yerlərinin restrukturizasiya, işsizliyin qarşısını almaq üçün yeni iş yerlərinin açılması;
7. iri, orta və kiçik sahibkarlığı inkişaf etdirmək xüsusən də innovasiya etmiş fəaliyyət sahələrini inkişaf etdirmək;
8. idxalı azaltmaq, əvəzində ixracı artırmaq;
9. iqtisadi bazarda yerli malların mövqeyini gücləndirmək, xarici malların sayını azaltmaq;
10. insanların rifahını yaxşılaşdırmaq, yaşayış səviyyəsini artırmaq.
11. Sənaye parklarında istehsal sahələrinin sənaye potensialını və elmi-texniki tərəqqinin inkişafını gücləndirmək üçün aşağıdakı metodlardan istifadə edilir:
12. layihələndirmə;
13. idarəetmə;
14. planlaşdırma. [6]

Əldə edilmiş istehsalın nəticələrinin keyfiyyət və kəmiyyət ölçülərinin analiz olunması üçün vacib aspektləri seçmək lazımdır:

- ✓ Qeyd olunmuş (seçilmiş) aspektlərə əsasən riyazi-iqtisadi modeli qurmaq;
- ✓ Seçilmiş modeli müasir avadanlıqla həll etmək (komputer);
- ✓ Sonda nail olunmuş nəticələrə əsasən yeni təkliflər irəli sürmək.
- ✓ İqtisadi yanaşmalar:
- ✓ Ekspert-Keyfiyyət. Bu tip yanaşma da göstəricilər nəzərə alınmır, ehtiyac olduqda mü sahibə formatında təhlil edilir;
- ✓ Resurs-Kəmiyyət. Sənaye müəssisəsinin tərkibində istehsal prosesində işlənən materialları göstərilir, yalnız daxili fəaliyyəti əks etdirildiyindən bazara az təsir edir;

- ✓ Səmərəli-Kəmiyyət. Maliyyə, müəssisəyə yatırılmış investisiyadan bəhs edilir bu yanaşmada.

Ölkəmizdə son illərdə sənayenin inkişafının istehsal tempi aşağıda verilmiş cədvəldə öz əksini tapmışdır. Bu nəticələr ölkəmizin dayanıqlı inkişafın təmin edilməsində sənaye parklarının inkişafına da böyük güc qatır.

Cədvəl 1. Müəssisələrin növləri üzrə il ərzində yerinə yetirilmiş elmi-texniki işlərin həcmi (min manat)

	2017	2018	2019	2020
Cəm	114783.9	135145.2	152601	151179.9
Elmi tədqiqat təşkilatları	96266.3	118383.6	128873.2	134657
Ali təhsil müəssisələri	9329.4	13941	18708.7	12029.5
Digər	9188.2	2820.6	5019.1	4493.4

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ADSK-nin materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Elmi-texniki işlərin həcmi ildən-ilə xeyli dərəcədə artmışdır. Əsasən də elmi-tədqiqat təşkilatlarının və ali müəssisələrin rolu bu sahədə digər təşkilatlardan daha çox olmuşdur. Bu da elm və təhsilin sənayedəki rolunu bir daha sübut etmiş olur.

Sənaye parklarının yeni sahələrinin yaradılması, yeni layihələrin işlənilməsilə məhsulların istehsalının həcmnin artırılması iqtisadiyyatın inkişafına böyük töhfələr verir. Buna görə də kiçik və orta biznesin inkişaf etdirilməsi dünyanın aparıcı ölkələrinin diqqət mərkəzindədir. Ali təhsil müəssisələrinin elmi potensialı ilə innovasiya təyinatlı kiçik və orta biznesin imkanlarının inteqrasiya olunmasının və elmi nəticələrin kapitallaşdırılmasının ən səmərəli üsullarından biri innovasiya təyinatlı texnoloji mərkəzlərin, texnologiyaları transfer mərkəzlərinin, texnoparkların yaradılmasıdır. Texnopark universitet və elmi tədqiqat institutlarında yaradılan yeni texnologiyaların kommersiya baxımından reallaşdırılmasını həyata keçirən, gənc mütəxəssislər üçün yeni iş yerləri yaradan və yerləşdiyi şəhərin sosial-iqtisadi həyatında səmərəli rol oynayan güclü qurumdur. Texnopark strukturları mövcud olduğu 60 il ərzində iqtisadiyyat və elmi-texniki tərəqqidə baş vermiş dəyişikliklərin təsiri altında dəfələrlə transformasiya olunmasına baxmayaraq, sistem səciyyəli aşağıdakı təməl prinsiplərini qoruyub saxlaya bilmişdir: yüksək xarakteristikalara malik, innovasiya təyinatlı transprofessional sahibkarın formalaşdırılması; rəqabət qabiliyyətli məhsullara və əqli mülkiyyətə söykənən yüksək texnologiyaların kommersiallaşdırılması.

Sənaye parklarının təşkili bütün sənaye sahələrinin inkişafına səbəb olur. Həm neft, həm də qeyri-neft sənayesinin inkişafı ölkədə ÜDM-in artmasına gətirib çıxarır. Bu da demək olar ki, elm və təhsilin inkişafı nəticəsində bütün sənaye sahələrinin məhsuldarlığını və səmərəliliyini artırır. Sənaye sahələrinin yaratdığı əlavə dəyərin ÜDM-ə təsir dərəcəsini araşdırmaq üçün reqressiya modelindən istifadə edək.

Reqressiya modelində əsasən makro göstəricilərdən istifadə olunur. Bu modeldə bütün sənaye sahələrinin ÜDM-ə təsir dərəcələrini qura bilərik.

Burada - ÜDM asılı dəyişən (Y), bütün sənaye sektoru üzrə əlavə dəyər isə sabit dəyişəndir (X).

$$Y = \beta_0 + \beta_1 X_1 + \beta_2 X_2 + \beta_3 X_3 + \beta_4 X_4 + \beta_5 X_5 + \beta_6 X_6 + \beta_7 X_7 + \varepsilon \quad (1)$$

Reqressiya modeli aşağıda qeyd olunan model əsasında qurulmalıdır:

- ✓ İlk növbədə reqressiya modelinin qurulması;

- ✓ Modelin tam dəqiqliklə qurulması, təxminən 96%;
- ✓ Modelin qiymətinin təyin edilməsi;
- ✓ Tənliyin tərtib edilməsi;
- ✓ Əldə olunmuş modelin qiymətlərinin əhəmiyyətliliyini nəzərdən keçirmək;
- ✓ Qrafik tərtib etmək.
- ✓ Reqressiya tənliyi əsasında belə nəticəyə gələ bilərik ki, ölkənin bütün sənaye sahələrinin ÜDM-ə hansı dərəcədə təsiri olub-olmadığını müəyyən etmək üçün reqressiya tənliyini qura bilərik. [33]

ÜDM-in bütün sənaye sektorundan asılılığını təyin etmək üçün aşağıdakı reqressiya tənliyini quraq:

$$Y = 47838.47 + 0.92X_i \quad R^2 = 0.7323 \quad (2)$$

Cədvəl 2. 2017-2020-ci illər üzrə ÜDM göstəriciləri (milyon manatla) və bütün sənaye sektorunun cari qiymətlərlə əlavə dəyəri (milyon manatla)

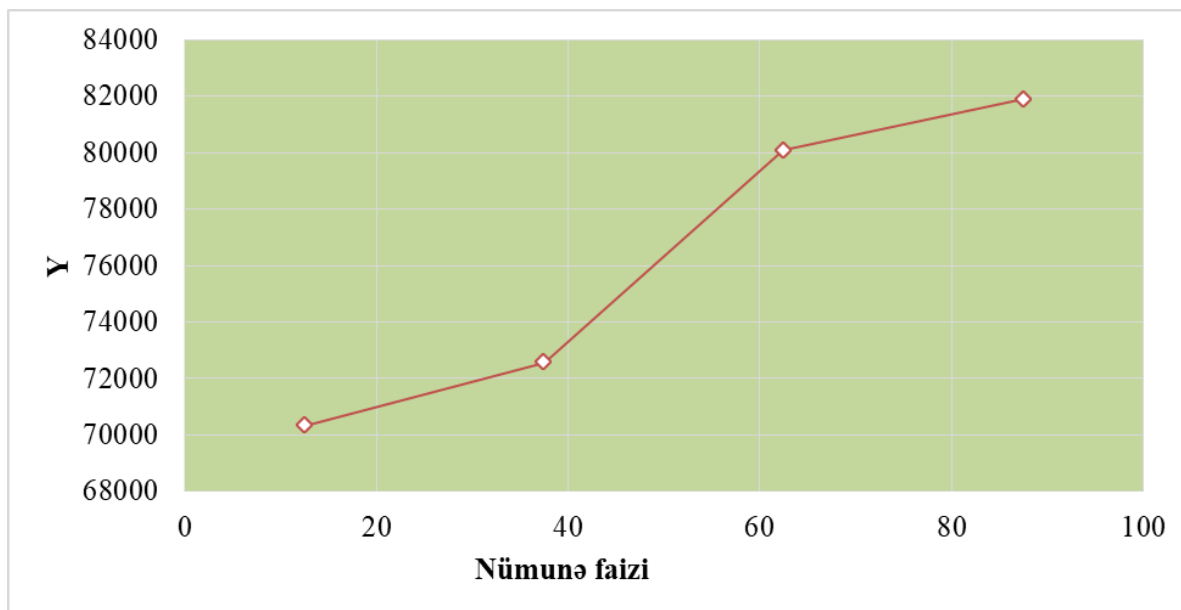
İllər	ÜDM	Sənaye sektoru üzrə əlavə dəyəri
2017	70337.8	28208.5
2018	80092.0	35665.1
2019	81896.2	33885.9
2020	72578.1	24400.6

Mənbə: Cədvəl müəllif tərəfindən ADSK-nin materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Tənlikdən belə nəticəyə gələ bilərik ki, sənaye sektorunun əlavə dəyər göstəricisinin 0.9295 dəfə artması ÜDM-in 47838.47 qədər artmasına səbəb olur. X-dəyişənin bütün illər üzrə nəticələrini Y dəyişənin yerinə qoyub hesablasaq, belə nəticəyə gələrik ki Y göstəricisinə yaxın əlavə dəyərlər yaranır. Yəni aydın şəkildə sənaye sektorunun il ərzində dəyərlərini hesablasaq ÜDM-ə nə qədər təsir edəcəyini anlamaq bilərik.

Dünya təcrübəsinin təhlili göstərir ki, texnoparkların yaradılmasında şərti olaraq üç model əsas götürülür: Amerika, Avropa və Asiya modelləri. Amerika modelinin ən tipik nümunəsi dünyada ilk texnopark - Stenford Universitetində yaradılmış "Silikon vadisi"dir. Stenford texnoparkı böyüklüyünə görə bu gün də liderdir. O, universitet ərazisində yüksək texnoloji şirkətlərə 51 il ərzində icarəyə verilən 280 hektarlıq sahədə yerləşir. 1981-ci ildə parkda 80 şirkət və 26 min işçi çalışırdı. Stenford texnoparkının inşaatının başa çatmasına, infrastrukturunun formalaşmasına və ərazisinin bütünlüklə icarəyə verilməsinə 30 il vaxt sərf olunmuşdur. Funksional struktur vahidləri ilə innovasiya müəssisələrinə xidmət qurumlarının vahid arxitekturaya daxil olması texnoparkın Amerika modelinin səciyyəvi xüsusiyyəti sayılır. Dünyada ilk texnopark iqtisadi, sosial və ərazi şərtlərinin harmoniyasından yaranan sinergetik effektin reallaşdırılmasının nəticəsi sayıla bilər. "Silikon vadisi"nin yaranmasında aşağıdakı şərtlər aparıcı rol oynamışdır: cəmiyyətdə texnoloji innovasiyaları reallaşdırmaq zərurətinin yaranması; mərkəzi rayonlarda icarə qiymətinin, universitet kampusunun istifadə olunmayan ərazilərinin yerləşdiyi periferiyaya nisbətən çox yüksək olması; universitetlərdə dövlət tərəfindən maliyyələşdirilən elmi-tədqiqat işlərinin aparılması.

Normal Ehtimal Planı

Şəkil 2. Müəllif tərəfindən Exceldə regressiya materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

Texnoparkın Amerika modelinə görə, universitet özünün istifadə olunmayan binalarını, otaqlarını və laboratoriyalarını elmtutumlu şirkətlərə icarəyə verir və onlara müvafiq servis (mühafizə, kommunal) xidmətləri göstərirdi. Nəticədə texnoparkın əməkdaşları ilə universitetin alim, müəllim və tələbələri arasında təbii olaraq şəxsi əlaqələr, işgüzar münasibətlər və ümumi maraqlar formalaşdı.

Amerika modeli üzrə texnoparkın təşkilatı sxeminin çox sadə olmasına baxmayaraq, bu arxitektura müsbət sinergetik effektin formalaşması üçün çox əlverişli sayılır. Yəni universitetin tədris xidmətləri, elmi fəaliyyəti və sosial aktivliyi ilə texnopark şirkətlərinin iqtisadiyyatı və rəqabət qabiliyyəti vahid arxitektura daxilində fəaliyyət göstərir. Vahid kompleksdə cəmlənmiş intellektual potensial və yüksək texnologiya texnoparkın ümumi innovasiya strukturunu formalaşdırır. İndi ABŞ-da 160-dan çox texnopark fəaliyyət göstərir ki, bu da dünyadakı texnoparkların 30 faizini təşkil edir. ABŞ-dan sonra Avropanın inkişaf etmiş ölkələrində də texnoparklar yaradılmağa başladı: İngiltərənin Kembric Universitetində elmi-texnoloji park, Fransanın Qrenobl Akademiyasında elmi-texniki yeniliklər və istehsal zonası və s. yaradılmışdır. Şərq yarımkürəsi ölkələrinin çoxunda mövcud olan texnopark strukturları Asiya modelinə uyğun gəlir. Asiya modelinin ən tipik nümunəsi olan yapon modeli texnopolislərin - yeni şəhərlərin salınmasını nəzərdə tutur. Texnopolislər prioritet istiqamətlər üzrə elmi fəaliyyəti özündə cəmləşdirir, fasiləsiz olaraq innovasiya fəaliyyəti aparır, fundamental sahələr üzrə elmi tədqiqatları tətbiqi işləmələrlə əlaqələndirərək elm və texnologiyanın intensiv inteqrasiyasını təmin edir. [24]

Dünya təcrübəsində texnopark ideyası ən çox Şanxay və Honqkonq regionlarında reallaşdırılmışdır. Bu ideyanın başlıca prinsipi azsaylı personal və kiçik sahə tələb edən kiçik istehsal tsiklləri təşkil etməkdir. Texnopark ideyasının rentabelliği ondadır ki, kifayət qədər bahalı və müasir avadanlığa malik biznes inkubatorlar inkişafda olan kiçik biznesin gəlirlərində iştirak edərək fəaliyyət göstərir və özləri də gəlir əldə edirlər. Belə bir fəaliyyəti dəstəkləmək məqsədilə

texnoparklar üçün xüsusi iqtisadi zonalar yaradılır. Digər tərəfdən, texnopark axtarış məkanıdır. Finlandiyada innovasiya texnologiyaları axtarışı ideya-modelindən istifadə edilir. Bu modelə görə, layihələndirmənin birinci mərhələsində ancaq müəllif-ixtiraçı və müəyyən qədər də sərmayə tələb olunur. Bu ideyanı sənaye nümunəsi səviyyəsinə çatdırmağın tələb olunduğu ikinci mərhələdə isə daha çox investisiya, müxtəlif texnika və texnologiya, müxtəlif ixtisaslı mütəxəssislər, tərəfdaşlar və s. lazım gəlir. Bununla belə, hətta ən yaxşı ideyadan əlverişli biznes alınacağını proqnozlaşdırmaq çox çətindir. Odur ki, xırda istehsal biznesində vençur maliyyələşdirilməsindən geniş istifadə edilir. Bunun mahiyyəti ondadır ki, reallaşdırılmaq üçün seçilmiş ideyalardan 15-20 faizinin tətbiq olunması çəkilmiş xərcləri ödəyir və müvafiq bank üçün hətta ən gəlirli investisiyalardan sayılır.

Texnopark dövlətə və yerləşdiyi şəhərə də preferensiyalar gətirir. O, şəhər üçün yeni iş yerlərinin yaradılması və yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsidirsə, dövlət üçün innovasiya əsaslı və rəqabətə davamlı iqtisadiyyatın yaradılması vasitəsidir. Odur ki, belə kommertiya təyinatlı qurumların təsisçisi kimi dövlət, şəhər, bələdiyyə, ali məktəb və biznes strukturları çıxış edirlər. Onlar nizamnamə kapitalına ya maliyyə vəsaiti yatırır, ya da müəyyən preferensiyalar, məsələn, icarə xərci, ərazidən istifadə və s. verirlər.

Texnoparkın Avropa modelinin ən xarakterik nümunəsi Türkiyənin İstanbul Texniki Universitetində yaradılmış ARI texnoparklar kompleksidir. Bu ölkədə 39 texnopark fəaliyyət göstərir. Onlardan 27-si akkreditasiyadan keçmişdir. Türkiyə hökumətinin texnologiya və innovasiya siyasəti və ITU-ARI texnoparkının hüquqi bazasının yaradılması 1961-2009-cu illərdə ölkə qanunvericiliyində çoxsəviyyəli inkişaf mərhələləri keçmişdir. ITU-ARI texnoparklar kompleksinin texniki-iqtisadi göstəricilərinə nəzər salaq:

- ✓ ARI 1 və ARI 2 - ərazisi 25 min kvadratmetr, işçilərinin sayı 2000 nəfərdir, tərkibində innovasiya xarakterli 78 şirkət fəaliyyət göstərir, onlardan 12-si beynəlxalq şirkətdir;
- ✓ ARI 3 - sahəsi 60 min kvadratmetr, investisiyası 40 milyon dollardır.
- ✓ ARI 4 - sahəsi 112 min kvadratmetr, investisiyası 5 milyon dollardır;
- ✓ ARI 5 - sahəsi 5 min kvadratmetr, investisiyası 5 milyon dollardır;
- ✓ Akademik inkubasiya mərkəzi - sahəsi 2,5 min kvadratmetr, investisiyası 2,5 milyon dollardır.

ARI texnoparkında pərli helikopter, pilotsuz helikopter, elektrofurqon, dizel mühərriki, nanosatellit, günəş avtomobili, günəş qayığı və digər innovasiya xarakterli məhsullar istehsal olunur. Günəş avtomobili layihəsi 2011-ci ildə ABŞ-da keçirilmiş müsabiqədə 7 universitet arasında 3-cü yeri, mikrosatellit layihəsi isə 8 universitet arasında 1-ci yeri tutmuşdur.

Bu gün milli iqtisadiyyatın inkişaf bazasının yüksək texnologiyalar əsasında qurulması istiqamətində ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında uğurlu siyasət həyata keçirilir. Yüksək texnologiyalar biliyə söykənən iqtisadiyyatın yaranması istiqamətində irəli atılmış əhəmiyyətli addımdır. Bu istiqamətdə fəaliyyətin əyani nümunəsi Sumqayıt texnoparkıdır. Dövlət başçısı Sumqayıt texnoparkını ölkənin artan iqtisadi qüdrətinin göstəricisi adlandırmışdır. Texnopark Sumqayıt şəhəri üçün yeni iş yerlərinin yaradılması və yeni texnologiyaların inkişaf etdirilməsi, ölkə üçün isə innovasiya əsaslı, elmtutumlu və rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi vasitəsidir.

Sektorun ən mühüm tələbi neft-kimya zavodunun yaradılmasıdır. Bunun səbəblərini aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- ✓ Türkiyə, Çin və Hindistandan sonra ən sürətlə böyüyən cəlbedici bazar Neft-kimya sektoru iqtisadiyyatın bütün sektorlarını əhatə edən strateji bir sektordur;

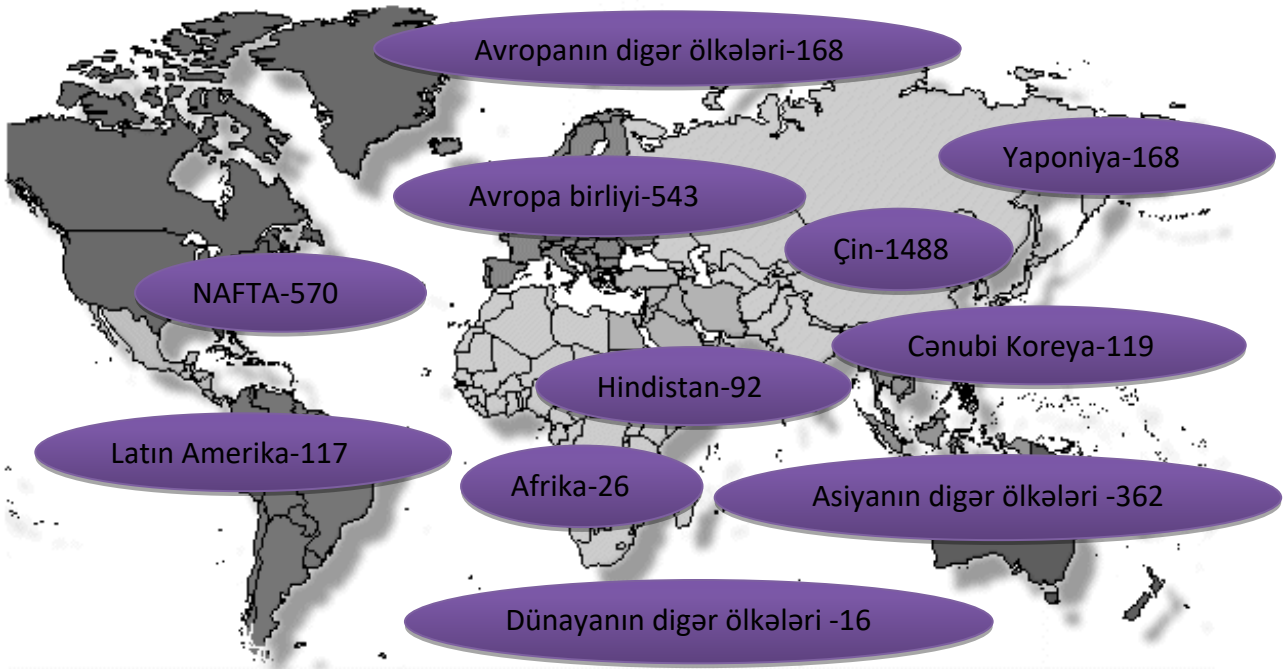
- ✓ İdxalın 80%-dən çoxu ilə idxaldan asılılıq dünyada ən yüksək göstəricidir və sərmayə qoyula bilməsə, bu nisbət 2023-cü ildə 90%-ə çatacaq;
- ✓ Neft-kimya məhsullarında idxaldan asılılıq yüksəkdir;
- ✓ Yüksək əlavə dəyərə malikdir;
- ✓ Xammal tədarükü olan digər sektorlarda isə neft-kimya sektorundan asılı olaraq inkişaf potensialına malikdir;
- ✓ İdxal edilən neft-kimya məhsulları ilə digər ölkələrə ötürülən əlavə dəyərin ölkə daxilində qalmasını təmin etmək, tədqiqatı və məşğulluğu dəstəkləmək;
- ✓ Neft-kimya mühiti üçün investisiyaların cəlb ediciliyinin zəifliyi;
- ✓ Qanunvericilik problemləri;
- ✓ Neft-kimya məhsulları üçün xüsusi sənaye zonası kimi zəruri aqlomerasiya və infrastruktur investisiyalarının yoxluğu;
- ✓ Yüksək enerji parametrləri;
- ✓ Həvəsləndirmə sisteminin zəifliyi;
- ✓ Yüksək Logistika və yükləşmə haqları;
- ✓ Ticarətdə haqsız rəqabət, bazara girişin asanlıığı;
- ✓ İdxalın təşviqi və idxalçılar üçün daha cəlb edici mühit;
- ✓ İnvestisiyadan çox ticarəti təşviq edən siyasətlər;
- ✓ Daxildə emal rejimi tətbiqləri;
- ✓ Yeni investisiyalar üçün tələblər;
- ✓ Sərmayə qoyula bilən məhsulların, yüksək orta texnologiyaya, idxaldan asılılığa, yüksək əlavə dəyərə malik məhsulların müəyyən edilməsi;
- ✓ Müəyyən olunmuş məhsullarda dünyada və regionumuzda davam edən və potensial investisiyalar olan bu məhsulların uzunmüddətli istehsal və istehlak proqnozları alınır;
- ✓ Müəyyən edilmiş məhsullarda istehsal proseslərinin seçilməsi, bəzi proseslər üçün ilkin texniki-iqtisadi əsaslandırma;
- ✓ Ümumi obyektlərin müəyyən edilməsi, buxar, su, hava, elektrik, azot və s. tələb və istehlak məbləğləri;
- ✓ Sahənin təşkili, sahənin ilkin hazırlanması, lazım gəldikdə qazıntı işləri;
- ✓ İnfrastrukturun hazırlanması, zavodlar arasındakı məhsul ötürmə borularının və enerji xətlərinin təyini;
- ✓ Regionun enerji ehtiyacı və bu enerjinin necə ödəniləcəyi;
- ✓ Regionun logistika tələbləri, Liman alt-müəssisələri, dəmir yolu və avtomobil yolları əlaqələri;
- ✓ Bölgənin suya ehtiyacı, yaxınlıqdakı su ehtiyatları, bənd, gölməçə, çay imkanları, dəniz suyundan bəhrələnmə imkanları;
- ✓ Baş planın tədqiqi və regionun texniki-iqtisadi əsaslandırılması;
- ✓ Qanunvericilik tədbirləri;
- ✓ İdxal icazəsi;
- ✓ Xammal təchizatı;
- ✓ Propan tədarükü zəmanəti, bu çərçivədə uzun müddətli müqavilələr;
- ✓ Lisenziya seçimi;
- ✓ PDH və PP üçün mahiyyətini sübut edən ən qənaətcil lisenziyaların yoxlanılması və seçilməsi;
- ✓ Zonanın Xüsusi Sənaye Zonası elan edilməsi;

- ✓ Həvəsləndirmə sistemi;
- ✓ Mümkün xarici kreditlər üçün faiz dəstəyinin əlavə edilməsi;
- ✓ İnvestisiyadan sonrakı istehsalın davamlılığı üçün bazarlarda haqsız rəqabətin qarşısının alınması;
- ✓ Gömrük İttifaqı və STA müqavilələrindən irəli gələn idxalın asanlıqı yerli istehsalın və investisiyaların qarşısını almalıdır;
- ✓ FTA sazişlərində ikitərəfli razılaşmalar;
- ✓ Sənaye üzrə sektoral hesabatlar və təhlillər seriyası;
- ✓ Daxildə emal rejimində ticarət siyasətinin müdafiə alətlərindən azadlığın aradan qaldırılması. [8]

Dünyada kimya sənayesindəki elmi inkişaf arasında nanotexnologiya, biokimya, katalizator, genetika, üzvi kimya və polimer kimyası sahələrində müşahidə edilir. Son illərdə bu sahələrdə araşdırmalar öz bəhrəsini verməyə başlayıb. Avropa, dünyanın ikinci ən böyük kimya istehsalçısıdır. 2019-cu ildə dünya üzrə kimyəvi məhsul satışı 3,669 milyard avro təşkil etmişdir. [9]

Dünyada Kimya Satışlarının Regionlar üzrə Bölgüsü (milyard avro)

Şəkil 3. Müəllif tərəfindən Türkiyə Kimya Sektor materialları əsasında tərtib olunmuşdur.

NƏTİCƏ. Elm və təhsilin inteqrasiyası şəraitində bir sıra sənaye parklarının əsasən də Sumqayıt Kimya Sənaye parkının yaradılması dünya ölkələri üzrə investorların diqqət mərkəzinə çevrilmişdir. Azərbaycanın ən əsas məqsədi, ölkədə elm və təhsilin inteqrasiyasına nail olmaqla, rəqabət qabiliyyətli sənaye parklarını yaratmaqla, ixracı artırmaq və ölkə iqtisadiyyatını daha da yüksəltməkdir. Əsas hədəf isə sənayedə qeyri-neft sektorunun xüsusi çəkisini yüksəltməkdir. Qeyd olunanları nəzərə alaraq aşağıdakı nəticəyə gəlinmiş və müəyyən təkliflər irəli sürülmüşdür:

1. Sənaye sektorunun əlavə dəyər göstəricisinin 0.9295 dəfə artması, ÜDM-in 47838.47 qədər artmasına səbəb olar.
2. Texnologiyanın inkişafında yüksək təminatlı dövlət dəstəyinin olması;
3. Sənaye parklarında rəqəmsallaşdırmanın tətbiqi və idarə olunması;
4. Bank sisteminə etibar, xarici ticarətə nəzarət və ixrac yönümlülük;
5. Milli istehsalçılara dəstək və siyasi sabitlik;
6. Yeni texnologiyaları mənimsəyən elmi-kadr potensialını yetişdirmək;
7. Şəhər və regionlarda bir çox sənaye müəssələrinin mövcudluğunu təmin etmək;
8. Əlaqəli sənaye müəssələri arasındakı məsafənin nisbətən kiçik olmasını təmin etmək;
9. Rezidentlər arasında xüsusi harmoniyanın olması və s.

ASSESSMENT OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF INDUSTRY BASED ON THE MODEL OF SCIENCE INTEGRATION

Sedaget Ibrahimova, Khalig Gurbanov

^{1,2}Azerbaijan State Oil and Industry University, "Management" Department,

¹Associate-professor, PhD, ²Senior teacher.

Email: ibrahimovasadagat06@gmail.com

ABSTRACT

The question of the share of industrial parks in the GDP created in the country and in the world based on the model of integration of science and their role in the development of the economy remains relevant.

The issue of economic activity, organization and management of production of industrial parks of Azerbaijan, especially enterprises operating in Sumgayit Chemical Industrial Park was investigated. Further research is being prepared on a set of models and auxiliary tools that form the basis of the mechanism of modernization of industrial enterprises in accordance with the requirements of the information economy, which allows to justify and implement development. The main purpose of the research is to find the optimal mechanism for the modernization of industry in accordance with the requirements of the information economy for the development of industrial enterprises on the basis of the model of integration of science.

Economic analyzes were conducted using the statistics of industrial parks and a number of recommendations were given for the more efficient operation of enterprises from the models used in the world, and especially from the experience of the Japanese model.

Keywords: science integration model, industrial parks, GDP, modernization, economic analysis, Japanese model, information economy.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://www1.undp.org/content/dam/azerbaijan/docs/publications/sustainabledevelopment/HDtextbook/5.pdf>.
2. Azərbaycan Dövlər Statistika Komitəsi materialları.

3. UK Department for Education. The Importance of Teaching. The Schools White Paper 2010. Presented to Parliament, November 2010.
4. <https://rcc.harvard.edu/knowledge-technology-and-complexity-economic-growth>.
5. Kaynaklar ABD Üniversitesi Teknoparkları İnceleme Çalışması Türkiye İçin Gözlem Ve Öneriler, TTGV, 2012.
6. İbrahimova S.V., “Qeyri-Neft Sənayesinin iqtisadiyyatı”, dərslik, Bakı 2020, səh. 189-191.
7. www.acs.org/ Polymer Chemistry American Society Chemical.
8. Opportunities for Sustainable Industrial Development in Turkey: Eco-Industrial Parks, Turkey, 15 January 2015, səh. 545-548.
9. Ankara Kalkınma Ajansı “Silikon Vadisi Ziyareti ve Bilişim Ekosistemi Dünya Örnekleri”. 18 Aralık 2015, səh. 25-34.

“CAVID ÖMRÜ” FILMI – SƏNƏDLİ KINONUN ELEMENTLƏRİNİ ÖZÜNDƏ ƏKS ETDİRƏN BƏDİİ FILM KİMİ

¹Aidə Mütəllimova, ²Oqtay Həmidov

^{1,2}Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti, Kino və Televiziya fakültəsi, Ssenarist, ¹2-ci kurs
Magistr, ²Dosent. f.e.n.

Email: aidamutellimova54@gmail.com

XÜLASƏ

Məqalədə dahi yazıçı, şair, dramaturq Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılığı və onun yaradıcılığına həsr olunmuş “Cavid ömrü” bədii-sənədli filmi təhlil edilmişdir. Həmçinin məqalədə “Cavid ömrü” müstəqillik dövründə çəkilmiş və sənədli filmin elementlərindən istifadə olunan bədii-sənədli film kimi qeyd olunmuşdur.

Açar sözlər: bədii, sənədli, kino, “Cavid ömrü”, Hüseyn Cavid, rejissor, kino.

ABSTRACT

The article analyzes the documentary film "Life of Javid" dedicated to the life, work and creativity of the great writer, poet, playwright Huseyn Javid. The article also mentions "Life of Javid" as a feature documentary film made during independence and using elements of a documentary film.

Keywords: feature, documentary, film, "Life of Javid", Hussein Javid, director, cinema.

Yaxşı film çəkmək üçün, ilk növbədə sənədli filmin özünəməxsus xüsusiyyətləri, cövhəri, bədii dilinin, kino sənətinin digər növlərindən əsas fərqlərinə nə olduğunu təsəvvür etmək lazımdır. İlk dəfə əlinə kamera alıb canlı həyatı çəkmək, hər hansı bir anı dayandıraraq onun ifadəli kino obrazını yaratmaq istəyənlər çox suallarla qarşılaşır. Lümyer qardaşlarının ilk təcrübəsindən müasir sənədli kinoya qədər bir əsrdən artıq vaxt keçir. Sənədli kino zaman-zaman inkişaf edir, möhkəmlənir, yeni metodlara, üsullara, janrlara, üslublara sahiblənir.

Obrazlı-sənədli kino salnamə süjetləri, sənədli faktlar, hadisələrdən yaranıb. Salmamənin əsasında sadəcə fakt durursa, obrazlı-sənədli film fakt üzərində düşünür, onu araşdırır, yəni müəllif fakta müəyyən münasibət formalaşdırır və eyni zamanda obraz yaradır. Obrazlı-sənədli filmin ikinci xüsusiyyəti odur ki, çəkilən obyektin obrazını yaratmaq üçün müəllif yalnız sənədli kinonun vasitələrindən istifadə edir. Müəllif obyektin özünəməxsusluğunu aşkar edərək (o necədir?), faktların mahiyyətini, cövhərini təşkil edən xüsusiyyətlərin kinematografik ekvivalentini axtarır. Xronika yalnız faktı görür, obrazın arxasında isə müəyyən ümumiləşdirmə dayanır. Müəllif hökmən adi, gündəlik fakta yeni keyfiyyət verməlidir – bu, obrazlı-sənədli ekran dramaturgiyasının ilkin tələbidir.

“Sənədli və bədii film arasındakı sərhədlərin silinməsi – sənədli kinonun çatışmazlığı yox, üstünlüyüdür” – Polşalı film müəllifləri mətbuat səhifələrində qəti şəkildə bunu bəyan edir və öz filmlərində daha əlverişli bildiklərini reallaşdırırdılar. Onların fikincə, “sənədli filmlərin ən yüksək üstünlüyü onları bədii filmədən ayıran əlamətlərin olmamasıdır”.

Milli kinomuz müstəqillik dövründə daha çox inkişaf etmiş və çoxsaylı sənədli filmlərin çəkilişinə başlanılmışdı. Lakin bu filmlərdə bədii və sənədli elementləri vəhdət təşkil edirdi.

Hazırda müasir dövrümüzdə çəkilən elə bir sənədli film yoxdur ki, orada bədii filmin elementlərindən istifadə olunmasın. Həmçinin bədii filmə də sənədlilik elementləri. Müstəqillik dövrü Azərbaycan kinosunda çəkilmiş bədii və sənədli filmlərin mövzusu daha çox Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinə, müstəqilliyə, Qarabağ müharibəsinə və tarixi şəxsiyyətlərə həsr olunan filmlərdir. “Cavid ömrü”, “Son iclas”, “Əbədi ezamiyyət”, “İstiqlaliyyət” filmləri bunlara gözəl nümunədir.

Bəşər tarixində elə görkəmli dühalar, elə şəxsiyyətlər olublar ki, insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində göstərdikləri fədakarlığın, aqlın və zəkanın hesabına əldə etdikləri nailiyyətlər təkcə onların yaşadıkları dövr və zaman üçün deyil, gələcək nəsillər üçün ən qiymətli, həyati əhəmiyyətli, zaman-zaman araşdırmalar, tədqiqatlar aparmaqla bitib-tükənməyən bir irsdir, bir xəzinədir.

Belə şəxsiyyətlərdən biri də ictimai xadim, şair kimi tanınan Hüseyn Cavid Əfəndi idi. O, bəşəriyyətin mənəvi mədəniyyət xəzinəsinə Azərbaycanın bəxş etdiyi ən dəyərli və qiymətli incilərdən biri idi. Hüseyn Cavid elmin, incəsənətin, mədəniyyətin müxtəlif sahələrində şərəf, şöhrət, şan qazanmış dünya şöhrətli sənətkarların vətəni olan Azərbaycan oğludur. XX əsrdə Şərqdə ictimai-millətçi ideal uğrunda mübarizələrin və romantik bədii fikir inqilabının özü ilə dünyaya gətirdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biri də şair-mütəfəkkir Hüseyn Caviddir. O, Azərbaycan ədəbiyyatı, ictimai-siyasi və fəlsəfi fikir tarixində özünəməxsus mövqeyi olan, öz üslubu, yazı manerası, dəst-xətti ilə seçilən görkəmli söz ustasıdır. Cavidin ədəbi fəaliyyəti təxminən 30 illik bir dövrü əhatə edir. İndiyə kimi Cavidin geniş və zəngin ədəbi irsi, bədii yaradıcılığı çoxlu tədqiqatçının diqqətini cəlb etmiş, xeyli dissertasiya və monoqrafiyaların, iri həcmli jurnal və qəzet məqalələrinin mövzusu olmuşdur. Bu əsərlərdə Cavid yaradıcılığına müxtəlif aspektdən yanaşılmış, onun ictimai-siyasi, ədəbi-bədii və fəlsəfi görüşləri təhlil və tənqid olunmuşdur. Cavidin 30 illik ədəbi yaradıcılıq yolu hamar, maneəsiz, enişsiz-yoxuşsuz olmamışdır. Bu yolda bədrəmələr də, səpmələr də, ziddiyyət və tərəddüdlər də olmuşdur. Şairə təriflər də deyilmiş, tənqidi fikirlər də söylənmişdir, təqib, təzyiq və hücumlar da olmuşdur.

“Cavid ömrü”— ssenarisini yazıçı Anarın yazdığı, Ramiz Həsənoğlunun çəkdiyi 2007-ci il istehsalı olan bədii-sənədli film. Filmdə Azərbaycan şairi, repressiya qurbanı Hüseyn Cavidin keşməkeşli həyatının son dövrləri əks etdirilir. Film məşhur dramaturq Hüseyn Cavidin “İblis” əsəri əsasında lentə alınıb. Hüseyn Cavidin “İblis” və digər əsərləri sovet dövründə tənqidlərə məruz qalmış və o, 30-cu illərdə represiyaya məruz qalmışdı. Hüseyn Cavidin “İblis” faciəsi əsasında çəkilmiş “Cavid ömrü” filmi dərin, fəlsəfi kinoəsər hesab olunur. Elə filmin bəzi epizodalarını düşünməyə vadar edən muğam sədaları müşaiət edir.

“Cavid ömrü” rejissor Ramiz Həsənoğlunun böyük kinoda ilk, müstəqil işi sayılır. Filmin baş rolunu isə məşhur aktyor Rasim Balayev ifa edib. 70-dən çox kinofilmdə çəkilmiş Rasim Balayev üçün bu rolun əvvəlkilərdən fərqi onun fəlsəfi ruhundadır. Rasim Balayev deyir ki, bu rol onu düşünməyə vadar edir. "Film insan və iblis arasındakı münasibətlərdən, daha doğrusu insanın öz günahlarını iblisin üzərinə qoymaq istəyindən söz açılır". Hüseyn Cavid Azərbaycan tarixində sarsılmaz əqidəli ziyalı və şair kimi qalıb. Belə bir şəxsiyyət obrazının kinofilmdə əks olunması həm də əxlaqi baxımından vacib hesab olunur. Filmdə insanların mənəvi düşkünlüyündən və ələlxüs ətrafdakıların dramaturqa qarşı yalanlarından söz açılır.

Film həm də əxlaqi dəyərlərdən bəhs etdiyindən onun müasir dövr üçün xüsusi əhəmiyyət daşıdığı hesab edilir. İnsanların filmi seyr etdikdən sonra yalnız gündəlik dolanışıq barədə deyil, habelə mənəviyyət və əxlaq barədə də düşünəcəklərinə ümid olunur.

Anar hələlik son olaraq özünün bu janrdakı trilogiyasının dairəsini yaxınlarda tamamlanmış və kino mütəxəssisləri tərəfindən uğurlu sayılan "Cavid ömrü" - "İblis" filmi ilə qapatdı. Film ölməz Cavidin Bakıdakı abidəsinin qarşısında İblisin məşhur monoloqu ilə başlayır. Aktyor Məmməd Səfanın film boyu yaratdığı bir-neçə "İblisvari" obrazlardan seçilən və yaddaqalan bu monoloqun təsiri film boyu seyrçini müşayiət edir və unuda bilmirsən ki, sən "İblis" filminə baxırsan. Dövrün içindən gələn şeytanilik, cəmiyyətin ortaya atdığı faciəli insan taleləri, uğursuz ideologiyanın təsiri altında gülünc vəziyyətdə düşən "ziyalı" ordusu, bir-birinin qanına susayan qələm əhli, istedadlıyla istedadsızın nəticəsiz mübarizəsi və digər cəhətlər filmin süjet xəttini təşkil edir. Filmdə ağır və dolğun kadrlar, faciələrin bir-birini əvəzləməsi, həm Cavidin şəxsi həyatında onu qarabaqara izləyən faciələrin, həm də onun əsərlərindən gələn faciələrin zənginliyi ilk baxışdan seyrçini yorsa da, sonda insan taleyi və insan faciəsi filmin məqsədini açıqlayır və ideyanı ortaya qoyur.

Cavid obrazını Nəsimi, Babək, Beyrək kimi möhtəşəm rolları ilə milli kinomuzun tarixində yer tutan xalq artisti Rasim Balayev yaradıb. Cavid xarakterinin incəliklərini, onun türk dünyasına sarsılmaz sevgisini, gördüyü işə hörmətini, ailəyə dərin məhəbbətini və qırılmaz əqidəsini qabarıq verməyə çalışan Rasim müəllim özünün tarixi obrazlar kolleksiyasına yeni və gözəl bir obraz da əlavə etdi. Filmin süjet xətti inkişaf etdikcə, hadisələr və konfliktlər bir-birini əvəz etdikcə Rasim Balayevin ifasında yaddaqalan bir Cavid obrazının şahidlərinə çevrilir. Kamera qarşısında obraz yaratmaq peşəkar və təcrübəli Rasim Balayev üçün heç də çətin deyil, lakin fərqli bir obraz yaratmaq (zaman fərqi ilə təxminən eyni faciələri yaşayan Nəsimidən sonra) hər bir sənətçi üçün məsuliyyət tələb edir.

Cavid sevildiyi qədər də "vurulur" və bu mənəvi zərbələr fərqli kadrlarda fərqli süjet xətti ilə qabardılır ki, bu da filmin tarixi-fəlsəfi yükünü artırır. Cavid müstəntiq qarşısında da eyni xarakterdədir, həbsxanada da, Sibir çöllərinə doğru iməkləyən məhbəs qatarında da. Film boyu Cavid yalnız bircə dəfə - həbsxanada ailəsi ilə görüşəndə məğrurluğunu itirir və bu, təbiidir. Çünki ayrılıq qoşa qanadları ilə məğrur və sarsılmaz Cavidin çiyinlərinə çökmüşdü, bu ayrılığın adı vətən və doğmalardan ayrılıq idi və şairin həssas qəlbinə dammışdı ki, bu ayrılığın bir dəhşətli adı da ölümdür.

Filmdə diqqəti çəkən digər bir obraz da tamaşaçılara komik amplualı aktrisa kimi yaxşı tanış olan Dilarə Əliyevanın yaratdığı Müşkinaz xanım obrazıdır. Dilarə xanımın Müşkinazı həyatda daima qürurunu qoruyub saxlayan, Cavid adına xələl gəlməyə qoymayan, əsl ana obrazının ekran təəcəssümüdür. Ərtoğrulu oynayan gənc aktyor Vüsal Murtuzayevin, Turanın uşaqlıq illərini yaradan Dəniz Tacətdinin də filmdəki ifası baxımlıdır. Bir qədər kiçik Turan və həyatı artıq dərk edən istedadlı Ərtoğrul... Yaşamaq haqqı olan qızciğaz, yaratmaq eşqilə yanan gənc...

Filmin rejissoru, uğurlu televiziya tamaşaları ilə şöhrət qazanmış Ramiz Həsənoğludur. Rejissor müxtəlif teletamaşalarda istedadına və bacarığına yaxından bələd olduğu fərqli nəslin aktyorlarını filmə dəvət etməkdə, yəqin ki, belə ağır filmdə qeyri-peşəkarların gücünə arxalanmaqdan çəkinib. Mütləq mənada demək mümkündür ki, elə bunun nəticəsində filmə çox maraqlı aktyor heyəti toplaşmış. İrili-xırdalı obrazların, demək olar ki, hər birində insan xaraketeri, onun mənəvi və zamandan gələn qeyri-insani keyfiyyətləri açıqlanır. Lakin razılaşmaq lazımdır ki, iş olan yerdə (özü də belə böyük və məsuliyyətli bir iş) çatışmazlıqlar da olur və dünya kino tarixində elə bir film göstərmək mümkün deyil ki, o, tam mənada uğurlu sayılsın. Bu baxımdan bəzi aktyorların oyunlarındakı (Azər Axşam - Əlili, Qurban Məsimov - Müşfiq kimi gənclərlə yanaşı, bir çox daha təcrübəli aktyorlar) tanış mimikalar, təkrar hərəkətlər diqqətdən yayınmır. Amma inamla deyə bilərik ki, kiçik çatışmazlıqları nəzərə almasaq, film yalnız xoş sözlərə layiqdir.

İblis obrazının və bununla yanaşı filmin özündən gələn bütün "İblislərin" obrazını yaradan Məmməd Səfanın işi üzərində ayrıca dayanmağa dəyər. Aktyor baş rolun ifaçısı kimi eyni zamanda fərqli xarakterli bir-neçə obraz yaratsa da, dəyişə, başqalaşa bilməsi, obrazdan-obraza keçidlər etməsilə seçilir. Bəxtiyar Xanızadənin Abbas Mirzəsi və rejimin ziyalıya, sənət adamına olan münasibəti, Nurəddin Mehdixanlının Əhməd Cavadı, Aydın Əliyevin Seyid Hüseyni, böyük insanların və şairlərin faciələri, Şahmar Qəriblinin Abdulla Şaiqi və görkəmli ədibin sakit və mülayim xarakteri, Ramiz Novruzovun Mir Cəfər Bağırovu və alında düynələn xarakterik mimika, Ramiz müəllimin mülayim qəlbi və M.C.Bağırovun qəddar dünyası... İrili-xırdalı neçə-neçə obraz və möhtəşəm "Cavid ömrü" - "İblis" filmi.

Bu film bütövlükdə ssenari müəllifi Anarın Cavid romantizminə, Cavid fəlsəfəsinə və Cavid ömrünə böyük sevgisinin təzahürüdür. "Azvideo" prodüser mərkəzinin və şəxsən Rasim Həsənovun peşəkar prodüser kimi fəaliyyətinə də toxunmaq istərdim. Hələ təzə yaranmaqda olan prodüserlik institutu gələcəkdə bu sahəyə diqqətin artacağına inam yaradır. Filmin çəkilişləri başa çatsa da, "Şərq-Qərb" Bakı Beynəlxalq Kinofestivalında tamaşaçı rəğbəti ilə qarşılasa da, baş prodüser Rasim Həsənov hələ də işini bitmiş hesab etmir. İnanmaq olar ki, bu film ölkəmizdə olduğu kimi, bütün dünyada kinosevərlərin diqqətini çəkdi. Quruluşçu operator İsrafil Ağazadənin işini də yüksək qiymətləndirmək olar. Aydın kadrlar, işıq və kölgə sisteminin düzgün seçimi filmin keyfiyyəti haqqında müsbət fikirlər yaradır. Eyni sözləri filmin bəstəkarı Cavanşir Quliyevin gözəl musiqisi və rəssam Aqil Azayın dekorasiya, interyer, natura seçimi ilə də bağlı demək mümkündür. Film ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvanda Cavidin məqbərəsinin açılışı zamanı söylədiyi nitqlə yekunlaşır. Ulu öndərin Cavid şəxsiyyətinə hörməti, uzaq Sibirdən məhz onun təşəbbüsü ilə ölməz sənətkarın nəşinin vətənə qaytarılması kimi mühüm faktlar bu film vasitəsilə bir daha təsdiqlənir və tarixi qiymətini alır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan kino sənəti. Buklet. Bakı, 1970.
2. Azərbaycan kino tarixi очерkləri. Bakı, 2001.
3. Hüseyn Cavid. Əsərləri. Beş cildə. II cild. Bakı, "Lider nəşriyyat", 2005, 352 səh.
4. Sənədli filmlərin ssenariləri. Bakı, 1998.
5. Sadıxov N. Azərbaycanın bədii kinosu. Bakı, 1970.
6. Rzayeva M.Z. Azərbaycan sənədli kinosunun bəzi məsəlləri / Xülasə/. "Azərb. SSR EA-nın xəbərləri. Ədəbiyyat, dil və incəsənət seriyası; 1974; №3, s.104.

SOVET DÖVRÜ AZƏRBAYCAN MUSIQILI KOMEDIYA FILMLƏRİ JANRININ ÜMUMİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

¹Günay Abuşova, ²Oqtay Həmidov

¹Magistrant, ²Dosent, f.e.n.

^{1,2}Kinoşünaslıq və ekran dramaturgiyası kafedrası, Kino və televiziya fakültəsi, Bədi yaradıcılıq və ekran dramaturgiyası.

^{1,2}Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti

Email: ¹gunay.siyal@gmail.com

XÜLASƏ

Musiqili komediya Amerika tərzində olan komediyanın musiqi ilə qarışan daha doğrusu komik xarakter daşıyan musiqi janrıdır. Tarixi Yunanıstan və Romaya qədər uzanan bu janra, operettalar, rəqs üçün yazılmış komediyalar və kino üçün yazılmış musiqilər daxildir.

Açar sözlər: komediya, musiqili komediya, arşın mal alan, janr.

Musiqili komediya filmləri isə musiqinin əsas rola malik olduğu komediyadır. Buna daha çox balet və operettaların ekran həlli kimi yanaşmaq olar. Bu filmlərdə əsas məsələ musiqinin, çəkilmiş film üzrə mövzu ilə uyğunluğudur. Musiqili komediya filmlərindəki musiqilərin quruluşu sadədir və nəqaratlara tez-tez yer verilir. Musiqili komediya filmləri 1920-ci illərin sonunda səssiz filmlərdən, səslə filmlərə keçid dönməsində populyarlıq qazanmağa başlamış, 70-ci illərdən etibarən onları daha çox musiqinin üstünlük təşkil etdiyi filmlər əvəz etməyə başlamışdır. Dünya tarixində çəkilmiş ilk musiqili film 1927-ci ildə çəkilmiş “Caz müğənnisi” (ABŞ) olmuşdur. Bu filmi ilk danışan filmlərin bünövrəsi də adlandırmaq olar. Belə ki, filmin baş rol ifaçısı Al Consondur. Al Conson 20-ci illərin ən məşhur aktyorlarından hesab olunurdu. Filmdə o cümlədən Varner Oland və Mey Mekavoy kimi aktyorlar da iştirak etmişlər. Filmin prodüseri isə rejissor Alan Krosland olmuşdur.

Filmin mövzusunu Yəhudi xor ansamblının oğlunun Caz müğənnisi olma xəyalları təşkil edir.

Sovet Rusiyasının musiqili komediya janrı uzun illər əsas kinokomediya janrlarından biri hesab edilmişdir. Bu janrdan çəkilən filmlərin əsas mövzusu Sovet insanı, Sovet həyat tərzinin yüksək qiymətləndirilib, təbiğ edilməsi olmuşdur. Mütləq senzuranın tətbiq edildiyi və çəkilmə texnikasında daha çox Hollivud musiqili film ənənələrinə müraciət edən bu növ filmlərdə Sovet xalqının xoşbəxt həyatı Sovet gerçəkliyi kimi təqdim edilmiş və bu növ filmlər insanların ruhlanması və o cümlədən istiqamətlənməsində böyük rol oynamışdır.

Bu qəbildən olan ilk filmi 1933-cü ildə çəkilmiş “Şən uşaqlar” adlı (“Caz komediyası”) filmidir. Belə ki, dövrünün siyasi səbəblərindən dolayı bir sıra maneələrlə rastlaşan film 1934-cü ildə ilk dəfə Venesiya film festivalında nümayiş etdirildikdən bir qədər sonra istehsal olduğu ölkənin paytaxtı Moskvada ekran üzə görmüş və böyük rəğbətlə qarşılanmışdır.

Azərbaycanda bu qəbildən olan ilk musiqili kinokomediya yenə Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” adlı operettası əsasında eyni adda 1945-ci ildə çəkilmişdir. 1946-cı ildə Azərbaycanın SSRİ Dövlət mükafatına layiq görülmüş ilk musiqili kinokomediyası olan bu film, sonralar 86 dildə dublyaj edilmiş, 136 ölkədə nümayiş olunmuşdur, bununla da 16 milyon tamaşaçının qarşısına çıxmışdır. Filmin rejissorları Rza Temhasib və Nikolay Leşsenko, operatorlar Əlisəttar Atakişiyev və Muxtar Dadaşov, aktyorlar isə Rəşid Behbudov, Lütfəli Abdullayev Leyla Bədərbəyli və

Münəvvər Kələntərli olmuşlar. Rəşid Behbudovun oynadığı bu kinokomediya ona dünya şöhrəti gətirmişdir.

Kinoşünas Aydın Dadaşov “Arşın mal alan” musiqili kinokomediya haqqında özünün “Ssenari yaradıcılığı” kitabında yazırdı: “Üzeyir Hacıbəylinin “Arşın mal alan” operettası əsasında musiqili komediya janrında yazılmış ssenari səsli kinonun texniki imkanları hesabına musiqinin dramaturji motivə üzvi surətdə qoşulmasını nümayiş etdirirdi. İlk ədəbi mənbədə olduğu kimi, ariyalar belə personajların daxili aləminin açılmasına, əval-ruhiyyənin, hiss və həyəcanlarının ifadəsinə xidmət etdiyindən operettanın və ekran dramaturgiyasının şərtlilikləri bir-birini tamamlayır”. (3)

Kino tədqiqatçısı Aydın Kazımzadə isə özünün “Kino və zaman” kitabında bu bərdə yazır: “Üzeyir Hacıbəylinin bir dramaturq kimi elmi, fəlsəfi və bədii təfəkkürünün məhsulu olan “Arşın mal alan” operettası və bu operetta əsasında çikilmiş eyniadlı kinokomediyanın uğuru, onun bədii dəyərinə, dövrünün sağlam ictimai və demokratik ideyalarını təbliğ və müdafiə, cəhalət və nadanlıq isə tənqid etməsində, əsərdə qaldırılan problemləri real həyati faktlarla əsaslandırmasındadır” (2)

Qeyd edim ki, 1945-ci ildə ekran üzə görmüş “Arşın mal alan” 2015-ci ildə Hollivudun “Rikardo Montalban” kinoteatrında Üzeyir Hacıbəylinin 130 illiyi münasibəti ilə, 2018-ci ildə isə Parisdə nümayiş olunub. Əlbətdə ki, bu filmin müasir texniki vasitələrlə rəngləndirilmiş və bərpa edilmiş verisiyası idi. Filmin nümayiş olunduğu 2015-ci il həmçinin Rəşid Behbudovun 100 illiyi, “Arşın mal alan” filminin isə 70 illiyinə təsadüf edirdi.

“Arşın mal alan” musiqili kinokomediya və bu komediyanın SSRİ o cümlədən dünya üzərində əldə etdiyi uğurdan sonra, ölkədə muqili komediya filmlərinə rəğbət və maraq artmışdı. Bu rəğbət özünü milli kino sənayesində tezliklə biruzə verdi. Bu baxımdan yanaşsaq XX əsrin 50-ci illərini Azərbaycan kinokomediyaının ən parlaq illəri kimi dəyərləndirmək yerinə düşər.

“Bəxtiyar”: “Arşın mal alan”dan sonra bu bu istiqamətdə çəkilməmiş ilk belə film “Bəxtiyar” filmi oldu. 1955-ci ildə Lətif Səfərovun rejissorluğu ilə çəkilməmiş film, həmçinin müasir mövzuda çəkilməmiş ilk musiqili kinokomediya idi. Filmin baş rolunda “Arşın mal alan” kinokomediyaından sonra populyarlığı artmaqda davam edən Rəşid Behbudov çəkilməmiş, habelə filmin mövzusu da elə müğəniyə həsr olmuşdur. Filmin musiqiləri isə bəstəkar Tofiq Quliyev tərəfindən bəstələnmişdir.

“Görüş”: 1955-ci ildə çəkilən filmin rejissoru Tofiq Tağızadə olmuşdur. Film rejissorun çəkdiyi ilk kinofilm olmuş, lakin buna baxmayaraq böyük tamaşaçı kütləsi qazanmışdır. Kino tədqiqatçısı Aydın Kazımzadə “Görüş” kinokomediya haqqında özünün “Zaman və kino” kitabında yazır: “Görüş” filmi o dövrün sovet kinokomediyaı ənənələri əsasında köhnə sxem üzrə çəkilməmiş, ayrı-ayrı səhnələr uğurlu olsa da ümumən götürdükdə zəif alınmışdır. Buna baxmayaraq rejissorun ilk iş kimi kinokomediya janrına müraciət etməsi, onun bu sahədə işləmək bacarığını önə çıxardır”. (2. s. 274)

“O olmasın, bu olsun”: Üzeyir Hacıbəylinin eyniadlı komediyaı əsasında çəkilməmiş kinokomediya idi. Film 1918-ci ildə bir dəfə lentə alınmış, lakin nə filmin özü, nə də bu bərdə dolğun məlumatla rast gəlmək günümüzdə təəssüf ki, mümkün olmamışdır. 1956-ci ildə yenidən və mükəmməl qululuşda ekranlaşdırılan musiqili kinokomediyanın rejissoru Hüseyn Seyidzadə, ssenari müəllifi Sabit Rəhman, musiqi redaktoru isə Fikrət Əmirov olmuşdur. Operetta1910-cu ildə qələmə alındığı üçün, filmdəki hadisələr də 1910-cu ilin Bakısında cərəyan edir.

Filmin quruluşçu rejissoru Hüseyn Seyidzadə demişdir: “bu dövrlərdə, bütün millətlərin sənət əsərlərində meydana çıxmış komediyalar kimi “ O olmasın, bu olsun” komediyaı da mənalı gülüş, sosioloji konflikt əsasında yaranmışdır. Burada “vəziyyətlər komediyaı”ndan gələn

priyomlar, müəllif tərəfindən ustalıqla işlənmişdir. Realizm, yenə də realizm əsərin mayasındadır.” (2. s. 239)

Azərbaycanın kino tarixində ilk rəngli bədii film olan musiqili kinokomediya hələ Sovet dövründə 50 ölkədə nümayiş olunmuş, habelə İranda “təbliğət aparır” başlığı altında qadağa belə olunmuşdur.

Filmə Əliağa Ağayev, Barat Şəkinskaya, Tamara Gözəlova, Arif Mirzəquliyev və s. bu kimi aktyorlar mükəmməl ifaları ilə yaddaşlarda həkk olunmuşlar.

“Romeo mən qonşumdur” - 1963-cü ildə Rauf Hacıyevin eyniadlı operettası əsasında ekranlaşdırılan bu musiqili kinokomediya qısa bir zaman dilimində həm Azərbaycan, həm də SSRİdə böyük maraq və rəğbətlə qarşılanmışdır. Rejissoru Şamil Mahmudbəyov olan bu kinokomediya rejissorun nosbətən zəif ekran əsərləri arasında öz yerini tutur. Filmə arxa fonda mahnıları ifa edən ifaçılara Rəşid Behbudov, Mirzə Babayevi misal göstərmək olar. Kinokomediya Səyavuş Aslan, Adil İsgəndərov, K.Kozmina Aqrippina Nikolayevna kimi aktyor və aktrisalar iştirak etmişlər.

“Əhməd haradadır?": Musiqili kinokomediyanın çəkilişi Adil İsgəndərovun rejissorluğu ilə 1963-cü ilə təsadüf edir. Musiqili kinokomediya elementlərini özündə ehtiva etmək baxımından nisbətə zəif təsir bağışlayan film, Adil İsgəndərovun rejissor kimi ilk və son işidir. Ssenari müəllifi Sabir Rəhman, bəstəkarı Rauf Hacıyev olan filmə Məmmədrza Şeyxzamanoğlu, Nəcibə Məlikova, Səyavuş Aslan, Lütfəli Abdullayev və s. kimi görkəmli sənətsənarlar iştirak etmişlər.

Film zəif qiymətləndirildiyi üçün dövrün siyasi mühiti tərəfindən yayımlanmı istiqamətində qadağa ilə qarşılaşsa da, qazandığı rəğbət sonrakı illərdə bu prosesin yumşalmasına gətirib çıxarmışdır.

“Ulduz”: 1964-cü ildə bəstəkar Süleyman Ələgərovun eyniadlı operettası əsasında çəkilmiş musiqili kinokomediya. Ağarza Quliyevin rejissorluğu, Yuli Fogelmanın operatorluq etdiyi bu film kino araşdırımcısı Aydın Kazımzadənin təbirincə desək “istehsalat planında qalmış planı doldurmaq üçün” (2. s. 292) çəkilən film nisbətən zəif təsir bağışlayırdı. Məhz bu gecikmə səbəbindən kinoya ilk baxış da 1965-ci ildə mümkün olmuşdur.

Astara rayonunda aparılan kinokomediyanın çəkilişlərində Bəşir Səfəroğlu, Nəcibə Zeynalova, Lütfəli Abdullayev, Hacıbaba Bağırov kimi məşhur aktyor və aktrisalar rol almışlar.

“Arşın mal alan” - Üzeyir Hacıbəylinin eyniadlı operettasının sonuncu ekranlaşdırılmış variantıdır ki, bu da 1965-ci ilə, milli kinomuzun intibahı adlanan dövrünün başlanğıcına təsadüf edir. Kinokomediyanın yenidən istehsalı Üzeyir Hacıbəyovun 80 illiyinə həsr edilir.

Rejissor Tofiq Tağızadənin rejissorluğu ilə çəkilən bu musiqili kinokomediya bu operettaya çəkilmiş ən yaxşı variant hesab edilməsə də, musiqili kinokomediya janrına yaxınlıq baxımından daha öndə idi. Burada musiqili komediya motivlərindən ustalıqla istifadə edilmiş, film teatr xüsusiyyətlərindən uzaqlaşmışdır.

Musiqili kinokomediyanın sonuncu 1965-ci variantındakı “Arşın mal alan” musiqisi Fikrət Əmirov tərəfindən yenidən işlənilmişdir.

Film 1967-ci ildə Tiflisdə keçirilən kinofestivalında ən yaxşı musiqili komediya filmi mükafatına layiq görülmüşdür.

Kino tənqidçilərinin əksəriyyətinin qiymətləndirməsinə görə kinokomediya özündən əvvəl çəkilmiş 1945-ci il variantından geri qalsa da, istər digər ölkələrdə nümayiş olunması, istərsə də qazandığı rəğbətlə heç də özündən əvvəlki “Arşın mal alan” dan geri qalmamışdır.

“Qaynana”: Məcid Şamxalovun pyesinin motivləri əsasında 1978-ci ildə çəkilmiş musiqili kinokomediya. Rejissoru Hüseyn Seyidzadə olan kinokomediya teatr səhnəsində əldə etdiyi

böyük nailiyyətlərdən sonra kino variantı da çəkilməmiş və heç də teatr səhnəsində əldə etdiyi nailiyyətlərdən geri qalmayan nailiyyətlər əldə etmişdir. Kinokomediyanın ssenari müəllifləri Marqarita Maleyeva və Əjdər İbrahimov, operatoru Fikrət Əsgərov, bəstəkarı isə Tofiq Quliyev olmuşlar.

Filmdə aktyor qismində Nəsimə Zənalova, İlham Namiq Kamal, İnarə Quliyeva, Fuad Poladov, Tələt Rəhmanov və s. iştirak etmişlər.

ci ildə Nəsimə Zənalovanın 100 illiyi münasibiti ilə Almaniyada alman dilində nümayiş olunmuşdur.

“Mən nəğmə qoşuram” 1979-cu ildə rejissor Tofiq İsmayılov tərəfindən çəkilən musiqili uşaq kinokomediyasıdır. Ssenari müəllifləri Tofiq İsmayılov və İbrahim İbrahimov olan filmin bəstəkarı Polad Bülbüloğludur. Filmin aktyorları: Həsənağa Turabov, Nəsimə Zənalova, Olqa Rojdensdvenskaya olmuş, musiqili kinokomediya Ümumittifaq Pioner Təşkilatı Mərkəzi Şurası tərəfindən mükafatlandırılmışdır.

Film ilk olaraq azərbaycan dilində çəkilməmiş, lakin müxtəlif səbəblərdən yararsız hala düşdüyü üçün rus dilində yenilənmişdir.

Aydın Kazimzadə filmi belə qiymətləndirir: “bu film tək-cə janrına görə deyil, həm də rejissor yozumuna görə digər kinolentlərdən seçilir. Burada onun özünəməxsus yaradıcılıq üslubu, dəsti xəttinə xas olan xüsusiyyətlər özünü göstərir”.

“Şir evdən getdi” : 1977-ci ildə çəkilmiş digər uşaq musiqili komediya filmidir. Rasim İsmayılovun rejissorluğu ilə Yuri Yakolevin eyniadlı nağıl-povesi əsasında rus dilində çəkilən film dövrünün marağına səbəb olmuşdur. Buna səbəllərdən biri filmin maraqlı süjet xətti idisə də, ikinci bir səbəb filin o dövrün məşhur heyvan saxlayan ailəsi olan Bəbirovlar ailəsindən gətirilən Şir idi. Bu dövrün tamaşaçısı üçün yenilik idi və vəhşi heyvanların aktyorlarla bir yerdə çəkilən səhnələri böyük marağa səbəb olurdu.

Bəstəkarı Tofiq Quliyev olan film o cümlədən Rasim İsmayılovun musiqili kinokomediya sahəsində böyük və əvəzedilməz uğuru idi.

“Evlənmək istəyirəm” (Papaq): 1983-cü ildə Əbdürrəhimbəy Haqverdiyevin “ Bomba”, “Mirzə Səfər” və “Papaq” hekayələrinin motivləri əsasında rejissor Cahangir Mehdiyev tərəfindən çəkilmiş musiqili komediya filmidir. Filmin musiqiləri Cahangir Cahangirov tərəfindən bəstələnmiş, həmin musiqilərə sözlər isə Ramiz Rövşən tərəfindən yazılmışdır.

Kinokomediya XX əsr Azərbaycan cəmiyyəti haqqında doğlun məlumat ala biləcəyimiz bir filmidir. Operatoru Aleksandr Kovalçuk olan filmdə aktyor qismində Səməndər Rzayev, Həsən Məmmədov, Şamil Süleymanov, Səyavuş Aslan, Əliqə Ağayev iştirak etmişlər.

Rejissor Cahangir Mehdiyev rejissoru olduğu filmi belə qiymətləndirirdi: “Bizim dövrümüzdə Azərbaycanda klassik ədəbiyyatı ekranlaşdıran adam olduqca az idi. Mənə qədər isə Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev kimi yazıçını ekranlaşdıran olmamışdı. İsi Məlikzadə ilə birlikdə onun yaradıcılıq nümunələrini toplayıb film çəkmək qərarına gəldik. Onunla dostluğumuz da o zamandan başladı. Haqverdiyevin yaradıcılığı üzərində işlədik və belə bir dilm ərsəyə gətirdik. Bu günə qədər də Haqverdiyevin ekranlaşdırılan əsəri, yalnız “Evlənmək istəyirəm” dir. (4)

Sovet dövründə çəkilən Azərbaycan musiqili komediyaları, dünyada, SSRİ də və ölkəmizdə onların yaranma tarixi və Azərbaycanda 90-cı illərə qədər bu alt janrda çəkilmiş filmlərə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, musiqili kinokomediya janrının ən gözəl nümunələri məhz elə Azərbaycanda çəkilmişdir. Bu filmlər nəinki ölkəmiz, o cümlədən dövrün hakim idarəetmə strukturu olan SSRİyə böyük uğur gətirmişlər. Dövrün çəkilən filmlərində bir neçə tendensiyanın şahidi oluruq. Belə ki:

1. Bəzi filmlər Sovet kinokomediyası ənənələrindən təsirlənmiş və köhnə, nisbətən təsirini itirmiş sxem üzrə çəkilmişdir.
2. Digər növ musiqili kinokomediya filmlərində teatr xüsusiyyətlərini görmək mümkündür. Yəni filmlər daha çox teatr təbəməsi şəklində çəkilirdi.
3. Hollivud musiqili komediya ənənələri ilə çəkilmiş, daha çox musiqinin üstünlük təşkil etdiyi filmlər.

Azərbaycanda 1945-ci ildən etibarən çəkilən bu qəbildən olan musiqili komediya filmləri də öz növbəsində bir sıra xüsusiyyətləri ilə digərlərindən seçilmişlər. Belə ki, “Arşın Mal alan”(1945)in öncülük etdiyi bu növ filmlər:

1. Çəkildiyi dövr üçün yüksək musiqi və səs ahəngi
2. Daha çox operettalara müraciət edilməsindən qaynaqlı olaraq musiqinin ön planda yer alması
3. Yüksək aktyor ifası xarakterik olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Aristotel, Poetika. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2006.
2. Aydın Kazımzadə. Kino və zaman. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2016.
3. Aydın Dadaşov. Kinoşünaslıq. Bakı, 2009
4. Lalə Azəri. Mədəniyyət 2015. 19 iyun. S.10
5. Russel Ford. “Bergson, comedy and the meaning of the laughter”. ABŞ 2018
6. Richard F. Taflinger, Sitcom: What it is, how it works. A theory of comedy. 1996
7. <http://nek.istanbul.edu.tr:4444/ekos/TEZ/ET000901.pdf>
8. <http://acikerisimarsiv.selcuk.edu.tr:8080/xmlui/bitstream/handle/123456789/11104/471220.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

GENERAL FEATURES OF THE GENRE OF AZERBAIJANI MUSICAL COMEDY FILMS OF THE SOVIET PERIOD

¹Günay Abuşova, ²Oqtay Həmidov

¹Master, ²Docent, PhD.

^{1,2}Department of Cinematography and Screen Dramaturgy, Faculty of Film and Television, Art and Screen Dramaturgy. ^{1,2}Azerbaijan State University of Culture and Arts

Email: ¹gunay.siyal@gmail.com

ABSTRACT

Musical comedy is a genre of music in which American-style comedy is mixed with music. This genre, which dates back to Greece and Rome, includes operettas, dance comedies and film music.

Keywords: comedy, musical comedy, arshin mal alan, genre.

“HACI QARA” PYESI ƏSASINDA ÇƏKİLƏN FILMDƏ İLKİN MATERIALIN KİNO DİLİNƏ ÇEVRİLMƏSİ

Şəfəq Səmədova, Əli Əmirli

¹Magistr. ²Professor

^{1,2}Bədii Kinoşünaslıq və ekran dramaturgiyası kafedrası. Kino və Televiziya fakültəsi, Azərbaycan Dövlət Mədəniyyət və İncəsənət Universiteti.

Email: ¹shafaqsamadova@gmail.com

XÜLASƏ

Mirzə Fətəli Axundovun “Hacı Qara” əsəri əsasında çəkilən filmin ekran taleyi araşdırılır. “Hacı Qara” pyesinin bəzi ekran variantı ilə ilkin material müqayisəli olaraq təhlil edilir.

Açar sözlər: ekranlaşdırma, pyes, kino, “Hacı qara”, Mirzə Fətəli Axundov, rejissor, kino.

“Sərgüzəşti Mərdi-Xəsis” və ya “Hacı Qara” - 1850-ci ildə, Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundovun qələmə aldığı komediyadır. Bu komediyanın əsas mövzusu xəsislik və onun törətdiyi bəlalardır.

“Hacı Qara” ilk dəfə rejissor Abbas Mirzə Şərifzadə tərəfindən 1929-cü ildə ekranlaşdırılıb. Film Azərbaycan Film Kinostudiyasında istehsal edilib. Film Azərbaycan dramaturgiyasının banisi Mirzə Fətəli Axundovun eyniadlı pyesinin motivləri əsasında çəkilib. Kinolentin mövzu və süjeti bir qədər genişləndirilib, dramaturqun başqa əsərlərindən istifadə edilərək, əlavə obrazlar salınıb, habelə milli adət və ənənələrdən istifadə edilib. Filmdə Azərbaycan bəylərinin, tacirlərinin, kəndlilərinin həyatı öz əksini tapıb.

Personajların daxili aləminə nüfuz etməklə yanaşı, ziddiyyətlərin bədii şəkildə cilalanmasını yüksək səviyyədə həyata keçirən M.F.Axundov yaşadığı mühitin əsas problemini önə çəkir. Pyesin süjetinə görə, xəsisliyi ilə ad çıxaran parça taciri Hacı Qaranın son vaxtlar işləri tərs gətirir. Digər personajlarından biri, döyüşdə, soyğunçuluqda ad çıxaran Heydər bəy Sona adlı qıza nişanlıdır. Amma pulu olmadığından el adəti ilə toy edə bilmir. Dostu Əsgər bəy ona məsləhət görür ki, Sonanı qaçırsın. Bu təklif Heydər bəyin ürəyincə deyil. Çünki qızın valideynlərinin naçalnikə şikayət edəcəyindən, nəticədə yenə qaçaq düşəcəyindən ehtiyatlanır. O, həm də bəy kimi bunu özünə yaraşdırmır.

Komediyadakı əsas dramaturji hadisələrin hərəkətverici qüvvəsi isə pul qazanmaq tələbatından doğur. Odur ki, mübarizənin mərkəzində dayanan pul gözə görünməsə də, dramaturji hadisəlilik prinsipinin əsas hərəkətverici qüvvəsinə çevrilir. Bu məqamı böyük həssaslıqla tutmuş Feyzulla Qasımzadənin: «Sərgüzəşti mərdi xəsis» komediyasında dramatik konflikt iki əsas hadisə üzərində inkişaf edir. Bunlardan biri Heydər bəyin pul tapıb öz nişanlısı Sona xanım ilə evlənmək istəməsi, digəri isə Hacı Qaranın bazar kasadlığından çəkdiyi yüz manat zərəri doldurmaq üçün qaçaq mal alverinə getməsidir» (1) müşahidəsi təklif olunan vəziyyətləri də üzə çıxarır.

Pyesin az qala hər epizodu - istər bazar-işgüzar səhnələr, istər sevgililərin, bəylərin dialoqu, istər naçalnikin münasibəti Çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinin, qurduğu anti-demokratik sistemin tənqidinə yönəlib. Təbii ki, Çar Rusiyasında qulluq sahibi olan Axundov mövcud gerçəklə siyasi-sosial tənqidi birbaşa ifadə edə bilməzdi. Ona görə müəllif ustalıqla uyğun, ilk baxışda sırf məişət, lokal hadisə təsiri bağışlayan süjet seçib.

O, dövrün ziddiyyətlərini, çətinliyini bədii məkanda uyğun ifadə vasitələrindən və situasiyalardan istifadə edərək yerləşdirir, əsasən məişət fonunu gücləndirərək, əsərin ana ideyasını bəy-nökər, ər-arvad, sevgililər, dost, bazar, rus naçalnik-yerli camaatı münasibətləri kontekstində ifadə edir. Bu cəhətlər və pyesdəki gizli, alt mesajlar, eyni zamanda onu siyasi birbaşılıqdan, pafosdan xilas edir.

Axundovun pyesi sosioloji hadisədir. Yəni müəllif ölkənin sosioloji gerçəkliyini təsvir edir, müxtəlif sosial təbəqələr və onların qarşılıqlı münasibətini əks etdirir. Əsərdə sosiologiyanın izlərini həm siyasi, həm mədəni, həm də ailə institutu (ailədəki münasibətlər, ailə modeli, onun sosial institut kimi əhəmiyyəti) baxımından görmək mümkündür.

Hacı Qaranın alıcı yoxluğundan gileylənməsi, firəng malına qoyulan qadağa, liberal, azad iqtisadi münasibətlərin yoxluğuna, böhrana işarədir. Məsələ ondadır ki, XIX əsrin birinci yarısında Rusiya və Fransa münasibətləri stabil deyildi, dövlətlər arasında soyuq münasibət, təbii ki, iqtisadiyyata təsirsiz ötürmə idi. Heydər bəyin qaçaqmalçıya çevrilməsinin, onun zəmanədən şikayətinin əsasında rejimin təklif etdiyi sistemdə seçim imkanlarının azlığı, alternativlərin olmaması qaynaqlanır. Keçmişdə karvan çapan Heydər bəyin mövcud durumda olmasına toplumdakı cəhalət duyğusu, maarifə, təhsilə önəm verilməməsi də səbəbdir. Əsərdə naçalnik obrazı humanist, anlayan, bağışlaya bilən, insanları pis yoldan çəkindirəndir və s. Amma o, eyni zamanda köləliyi, itaətkarlığı, sadıqlığı təbliğ və təkid edəndir...

"Kommunist" qəzetinin 1929-cu ildə çıxan bir sayında yazılır ki, filmdə təkcə pyesin motivləri əks olunmayıb, eyni zamanda süjet genişləndirilmiş, dramaturqun başqa əsərlərindən də istifadə edilərək, əlavə obrazlar salınmışdır.(2)

İdeyanın açılmasında əsas məsələ keçmiş həyatdan üzülmə dinamikasında gələcək nəslin simvoluna çevrilən Heydər bəylə Sonanın izdivacı əbədiyyət kontekstində nəzərdən keçirilməlidir. Sırınma qanunlarla müşayiət olunan süni reallığın mücərrəd gələcək üzərinə kölgə salması dialektik zəmində dramaturji strukturun özülünü yaradır. Mirzə Fətəli Axundzadə haqqında məqaləsində: "Xüsusilə "Hacı Qara"da Mirzə Fətəli feodalizmin dağıldığını və yeni ticarət burjuaziyasının nə qədər bir hərisliklə həyata can atdığını təsvir edir" (3) yazan Cəfər Cabbarlının fikrini davam etdirən Şükufə Mirzəyevanın: «Gerçəkliyin əksi məsələsinə Axundov dəyişən və inkişaf edən gerçəklik meyarından baxırdı» (4) müşahidəsi dramaturji strukturdakı zaman-məkanın dinamizmini göstərir.

Milli kino tariximizdə ilk rejissor sayılan Şərifzadənin realist üslubda çəkdiyi, kinematoqrafik, estetik, kompozisiya cəhətdən mükəmməl olan "Bismillah" filminin uğurunu və üstəlik, onun güclü kinoduyumu olan Cabbarlı ilə "Hacı Qara"dakı tandemini nəzərə alsaq, əsərin maraqlı, keyfiyyətli alınması şübhə doğurmur. Ancaq neyləmək olar ki, belə bir qiymətli material əlimizdə yoxdur.

Pyesə ikinci dəfə rejissor Cahangir Mehdiyev ekranlaşdırır və film 2002-ci ildə ekranlara çıxır. Onun komediyaları bəsit yumor və konsepsiya üzərində qurulmayıb. Əksinə, onun yumoru təmkinlidir, qapalıdır, cəmiyyətin dərin problemlərini hədəfə alır və rejissor fərqli xarakterlər təklif edir. Pyesin süjeti olduğu kimi qalsa da, bununla belə, müəlliflər bəzi məqamları daha çox qabardaraq, onlara xüsusü vurğu ediblər. Eyni zamanda bir neçə epizodu müəyyən qədər dəyişərək, materialı dinamikləşdirməyə, vizual komediyaya çevirməyə çalışıblar. Film musiqili komediya janrında işlənib.

Cahangir Mehdiyev milli kinomuzda az rejissorlardan biridir ki, filmlərində musiqi həlli uğurlu alınır. Yəni musiqi əhvalatın ritmi ilə uyuşur, onun zəruri komponentinə çevrilə bilir, təsviri əzmir. Və bir qayda olaraq müəllif məzəli, oynaq, koloritli musiqi ilə situasiyanın emosionallığını,

bədiiliyini, yumor qatını gücləndirir, həm də mahnılar xarakterlərin açılmasında rol oynayır. Daha aydın desəm, onun filmlərində musiqi müstəqil musiqi nömrəsi kimi qurulur, əhvalatla bütövləşən sırf kinematoqrafik tonallıqda işlənir. Mahnılar təsvir detalları ilə zənginləşdirilir. Milsaçün, Hacı Qaranın mahnısı səslənəndə kamera yalnız mərkəzə onu gətirmir, eyni zamanda dövrə məxsus əyləncə - gülüş epizodu, bazardan detal görüntülər, kütləvi səhnələr də əks olunur. Filmdə erməni obrazlarının casus, çuğul kimi qabarıq işlənməsilə müəlliflər çağdaş dövrümüzün aktual probleminə münasibətlərini ifadə edirlər: naçalniklə (Fuad Poladov) Ohan yüzbaşının (Məlik Dadaşov) çoxmənalı, məkrli dialoqlarının yer aldığı bir neçə səhnə pyesdə yoxdur. Əslində, filmdə Hacı Qaranın xəsisliyi, qaçaqmalçılıq - Çar Rusiyasının Azərbaycandakı siyasətini, onların erməni faktorundan istifadə edərək hakimiyyətini möhkəmləndirməsini göstərmək üçün köməkçi xətlərdir.

Finalda malları əlindən çıxmış Hacı Qaranın: “Başına dönüm naçalnik, murovun yasovulları məni tutanda cibimdən yarım abbasımı çıxardılar, buyur versinlər” deməsi də uzun zaman tədqiqatçılar tərəfindən xəsisliyin göstəricisi kimi təqdim olunsada, Axundov bu həlledici məqamda öz personajını karikaturaya çevirməzdi. Diqqətlə epizodu nəzərdən keçirməklə Hacı Qaranın xırdaçı bir sövdəgər düşüncəsi ilə öz haqqını tələb etməsini görmək çətin deyil. Onun bu tələbindən sonra naçalnikin murova əmr edərək «Buyur bu saatda bunun pulunu versinlər! Yasovulların gərək belə əməlləri tərək ola» (5) söyləməsi də onu təsdiq edir ki, müəllifin əsas məqsədi çar üsul-darəsinin iç üzünü açıb götərməklə komizmi daha dərin qatlarda nümayiş etdirməkdir.

Bu komizmin təqdimatında satiranın imkanlarından geniş istifadə müəllif təxəyyülünün hüdudsuzluğunun göstəricisidir. Əsərdə satiranın tətbiqini dəyərləndirən Məmməd Arifin: «Axundov feodalizm quruluşunun insan təbiətində əmələ gətirdiyi pis xasiyyətləri, itaətkarlığı, cəhaləti və sairəni tənqid etmək üçün satiranı kəskin bir silah seçmişdi.» (6) sözləri də dövrün tələbindən irəli gəlidiyi üçün birmənalı qarşılanmamalıdır.

Çünki, əslində hər hansı bir pis xasiyyət, itaətkarlıq və cəhalət təqdim olunan ədəbi materialda feodalizmin qüsurları kimi kəskin satira atəsinə tutulmur. Sosrealizm prizmasından belə görünən bu məsələ əslində daha mürəkkəb dramaturji struktur daxilində əsas problem sayıla bilməzdi. Axundovun Mkrtiç və Arakel kimi zəhmətkeş erməni kəndlilərinə rəğbətə önə çəkilməsi və hətta, «Komedianın gücü və daxili optimizmi də əməyin həqiqi bir iksir kimi tərənnüm etməsindədir» (7) fikri əməyin tərənnümünü önə çəkən sosrealist tənqidin tələbi kimi qəbul olunmalıdır.

Aktyor oyununa gəlincə, Hacı Qaranı oynayan Səyavuş Aslan ifa zamanı, buna kimi tamaşa və filmlərdə oynadığı digər obrazlarda istifadə etdiyi qəliblərə, maneralara, plastikaya, səs həllinə söykənir. Fərqli, başqalaşan, özgüləşən aktyor ifası təqdim eləmir. Elnur Mehdiinin ifasındakı Heydər obrazı da sönük, emosiyasız alınır. Son səhnələrdən birində Tükəzin Heydərə hücum çəkərək, Hacı Qaranın gəlib çıxmasını deməsinə, bağirtısına onun reaksiyası demək olar ki, yoxdur.

"Hacı Qara" Cahangir Mehdiyevin digər uğurlu işlərinin yanında hər mənada zəif əsərdir, çünki ümumilikdə o, bir yaradıcı kimi, pyesə individual münasibətini gətirməyib və kinoməkanda Axundov yaradıcılığının mənə miqyasını genişləndirə bilməyib. Çəkilişlər Şəkiddə, İçərişəhərdə, pavilyona aparılıb. [https://az.wikipedia.org/wiki/Hac%C4%B1_Qara_\(film,_1929\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Hac%C4%B1_Qara_(film,_1929)) - cite_note-5

1. Kinonun lal dövründə reallaşan bir neçə ekran işləri arasında M.F.Axundzadənin “Hacı Qara” komediyası Azərbaycan kinosunun ilk ciddi addımları kimi tanınır.
2. “Hacı Qara” bədii əsərlərin ekranlaşdırılması sahəsində, Azərbaycan dramaturgiyası üçün müəyyən təcrübənin təməlinin qoyulması kimi vacib rollardan birinə də malik idi.

3. Belə qənaətə gələ bilirik ki, “Məşədi İbad” komediyasında olduğu “Hacı Qara”nın da problematikası heç də simiclik və ya xəsislik deyil. Çünki əsl komediyanın qəhrəmanları heç vaxt tamaşaçıda dərin nifrət oyatmır. Məşədi İbad obrazı da hər bir komediyada olduğu kimi gülüş doğurmaq funksiyasını yerinə yetirir. Əgər bu gülüş həm də ictimai mahiyyət daşıyırsa, deməli, müəllif istəyinə nail olub.

ƏDƏBİYYAT

1. Feyzulla Qasımzadə. M.F.Axundovun həyat və yaradıcılığı. B., 1962. s.182.
2. A.Ağamirov. “Kommunist”; qəzeti, 18.08.1958
3. Cəfər Cabbarlı. Əsərləri IV cild.B., 2005. s.241.
4. Şükufə Mirzəyeva. M.F.Axundov. B., 1962. s.132.
5. Şükufə Mirzəyeva. M.F.Axundov. B., 1962. s.127.
6. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. III cild. B., 1970. s.11.
7. Məmməd Arif. Seçilmiş əsərləri. III cild. B., 1970. s.77.

TRANSLATION OF THE ORIGINAL MATERIAL INTO THE LANGUAGE OF CINEMA IN THE FILM BASED ON THE PLAY "HAJI GARA"

¹Shafag Samedova, ²Ali Amirli

Master student. Department of Feature Film Studies and Screen Dramaturgy Faculty of Cinema and Television,
Azerbaijan State University of Culture and Arts Master
Email: shafaqsamadova@gmail.com

ABSTRACT

The screen fate of the film based on Mirza Fatali Akhundov's "Haji Gara" is being investigated. The original material is compared with some screen versions of the play "Haji Gara".

Keywords: screening, play, cinema, "Haji Gara", Mirza Fatali Akhundov, director, cinema.

EDITORIAL BOARD

Honorary Editors

Archil Prangishvili

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor.

Avtandil Silagadze

Correspondent committee-man of National Academy of Georgia. Tbilisi University of International Relationships. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Badri Gechbaia

Batumi Shota Rustaveli State University. Head of Business Administration Department. PhD in Economics, Associate Professor.

Davit Narmania

Tbilisi State University (TSU), Chair of Management and Administration Department. Professor.

Lamara Qoqiauri

Georgian Technical University. Member of Academy of Economical Sciences. Member of New York Academy of Sciences.

Director of first English school named "Nino". Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Lia Eliava

Kutaisi University. Economic expert in the sphere of economy and current events in financial sector. Full Professor.

PhD in Business Administration.

Liana Ptaschenko

National University «Yuri Kondratyuk Poltava Polytechnic», Doctor of Economical Sciences. Professor.

Nino Didbaridze

Microbiology and Immunology Department. Immunologi Direction. Tbilisi State Medical University. PhD MD.

Paata Koguashvili

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor. Academician. Member of Georgia Academy of Sciences of Agriculture.

Sergei S. Padalka

Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Department of Contemporary History and Policy at the Institute of History of Ukraine National Academy of Sciences of Ukraine.

Tamar Didbaridze

Tbilisi State Medical University, First University Clinic. PhD in MD.

Zurab Khonelidze

Sokhumi State University. Doctor of Political Sciences. Professor.

Honorary editorial board members:

Agaheydar Seyfulla Isayev

Azerbaijan State Oil Academy. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Jacob Meskhia

Tbilisi State University. Faculty of Economics and Business. Full Professor.

INTERNATIONAL ADVISORY AND EDITORIAL BOARD

Australia

Shahid Khan

Monash Business School. Sessional Lecturer. PhD in Management.

Vikash Ramiah

UNISA School of Commerce. Associate Professor. PhD in Applied Finance.

Azerbaijan

Abbas İsmayılov

Azerbaijan State Agricultural University. Associate Professor. PhD in Biology Science.

Almaz Mehdiyeva

Azerbaijan State Oil and Industry University. Associate Professor. PhD in TS

Amir V. Aliyev

Ministry of Health of Azerbaijan Republic Lung Diseases Department. Guba District Central Hospital Head of Department. PhD of Medicine

Aytekin Hasanova

Azerbaijan Medical University. I Preventive Medicine Faculty. Deputy of Dean. PhD in Medical Biology.

Araz Manucheri-Lalen

Associated Professor, PhD Department of Psychiatry, Azerbaijan Medical University.

Arif M. Mammad-Zada

"Geotechnological problems of oil, gas and chemistry", Scientific Research Institute, Professor, Chief Researcher. DS.

Azer K. Mustafayev

Turan Medical Clinic. Cardiologist. PhD in Medicine. Azerbaijan.

Beykas Seyfulla Xidirov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Head of department. Doctor of Economical Sciences

Djamil Alakbarov

A researcher at the Research Institute for Lung Diseases. PhD in medicine. Azerbaijan

Elchin Suleymanov

Baku Engineering University. Associate Professor of Department Finance. PhD in Economy.

Elmira Valiyeva

Azerbaijan State Agrarian University Senior teacher of the Chair of Languages.

Elshan Mahmud Hajizade

UNEC. Center of Energy Economics, Director. Doctor of Economic Science. Professor.

Emin Mammadzade

Institute of Economics of ANAS. Economic institute. Phd in Economy. Associate professor.

Farda Imanov

ANAS. Geography Institute. Doctor of Geography Sciences. Professor.

Garib Mamedov

National Academy of Sciences of Azerbaijan Republic. Academician-secretary of the Department of Agrarian Sciences of ANAS, Academician of ANAS. Doctor of Biological Sciences.

Heyder Guliyev

Azerbaijan State Agricultural University. English Teacher. PhD in Philology

Ibrahim Gabibov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Jamala Mursalova

Azerbaijan National Academy of Sciences. Genetic Resources Institute. PhD BS.

Lala Bekirova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Azerbaijan National Aviation Academy. PhD.TS

Leyla I. Djafarova

Clinic "Medium" Baku. Doctor of Medical Sciences. Professor

Mahmud Hajizade

Sector Director of State Fund for Information Technology Development of the Ministry of Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan, Ministry of Transport, Communications and High Technologies of the Republic of Azerbaijan.

Naila Quliyeva

Azerbaijan Medical University. Assistant in "Immunology" Program at Paediatrics Diseases Department. Docent and Academic Manager in "Allergology and Immunology" Department.

Rafiq Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Ramiz Gurbanov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor

Rashad G. Abishov

Dental Implant Aesthetic Center Harbor Hospital, Azerbaijan State Doctors Improvement Institute. PhD. Azerbaijan.

Rena Gurbanova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Associate Professor. PhD in Chemistry.

Saadat Sultanova

Azerbaijan Medical University. II Obstetric Gynecology Department. Doctor of Medical Science. Associate Professor.

Sadagat V. Ibrahimova

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Academician Doctor of Economical Sciences. PhD

Sain Safarova

Azerbaijan Medical University. 2nd Internal Medicine Department. Associate Professor. PhD in Medicine.

Samira Mammadova

Sumgayit State University. Senior Teacher of History and its teaching methodology in History Faculty. PhD in History.

Sayyara Ibadullayeva

Institute of Botany. National Academy of Sciences. Professor. PhD in Biological Sciences.

Sevinj Mahmudova

Azerbaijan State Agrarian University. PhD. Researcher.

Tarbiz Nasrulla Aliyev

Innovation Center of National Academy of Azerbaijan Republic. The deputy of director. Doctor of Economical

Sciences. Professor

Tariel Omarov

Azerbaijan Medical University. Department of surgical diseases. PhD in Medicine

Tofiq Ahmadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences. Professor

Tofiq Yusif Baharov

Azerbaijan State Oil Company. Scientific Research Institute. Head of department. Doctor of Geology and Mineralogy Sciences

Tofiq Samadov

Azerbaijan State Oil and Industrial University. Doctor of Technical Sciences. Professor.

Tubukhanum Gasimzadeh

Azerbaijan National Academy of Sciences. Institute of Dendrology of Azerbaijan NAS. Leading researcher PHD in Biological Sciences, Associate Professor.

Vusal Ismailov

"Caspian International Hospital". Orthopedics Traumatology Expert. MD. Azerbaijan.

Zakir Aliyev

RAPVHN and MAEP. PhD in Agricultural Sciences, Professor of RAE academician.

Zakir Eminov

ANAS. Geography Institute. Doctor of Geography Sciences. Associate Professor.

Bahrain

Osama Al Mahdi
University of Bahrain, Bahrain Teachers College. Assistant Professor. PhD, Elementary Education and Teaching

---

Bangladesh

Muhammad Mahboob Ali
Daffodil International University. Department of Business Administration. Professor.

Belarus

Tanua Teterinets
Belarusian State University of Agricultural Technology. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.
Vladimir Yanchuk
Belarus State University. Professor. Academy of Postgraduate Education. PhD in Social Psychology.

Bosna & Hercegovina

Igor Jurčić
Head of marketing Business group for VSE/SME. Telecommunication Business and Management.
Ratko Pavlovich
University of East Sarajevo. Faculty of Physical Education and Sport. Full Professor. PhD in Sport Sciences.

Brazil

Paulo Cesar Chagas Rodrigues
Federal Institute of Education, Science and Technology of Sao Paulo. Professor. PhD in Mechanical Engineering.

Bulgaria

Desislava Stoilova
South-West University "Neofit Rilski". Vice Dean of Faculty of Economics. Associate Professor. PhD in Finance.
Eva Tsvetanova
Tsenov Academy of Economics, Svishtov, Bulgaria Department of Strategic Planning. Head assistant professor. PhD in Economy.
Jean-François Rougé
University of technology Sofia. Professor researcher. PhD in Management.
Jean-François Rougé
University of Technology, Sofia. PhD in Business law
Milena Kirova
Sofia University "St. Kliment Ohridski". Professor. PhD in Philology.

Croatia

Dragan Čišić
University of Rijeka. Faculty of Maritime Studies. Full professor. PhD in Logistics, e-business.

Egypt

Abdelbadeh Salem

Professor at Faculty of Computer and Information Science, Ain Shams University.

Neyara Radwan

King Abdul-Aziz University. Jeddah. KSA. Business Administration Department. Faculty of Economics and Administration. Assistant Professor. Suez Canal University. Mechanical Department. Faculty of Engineering. Assistant Professor.

France

Michael Schaefer

L'Association 1901 SEPIKE International, Président at SEPIKE International. PhD of Economical Sciences.

Georgia

Anzor G. Abralava

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Sologashvili

State University named Akaki Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Dali Osepashvili

Professor of Journalism and Mass Communication TSU (Tbilisi State University), Head MA Program "Media and New Technology"

Davit Tophuria

Tbilisi State Medical University. Head of International Students Academic Department, Associate Professor. PhD in HNA.

Eka Avaliani

International Black Sea University. Associate Professor. PhD in History.

Eka Darchiashvili

Tbilisi State University named after Sv. Grigol Peradze. Assistant of professor. PhD in BA.

Ekaterine Maghlakelidze

The University of Georgia, Associated professor, Business, Economics and Management School.

Enene Menabde-Jobadze

Georgian Technical University. Academical Doctor of Economics.

Eter Bukhnikashvili

Dental clinic "NGM-Innovation Dental". The doctor-stomatologist. PhD in Medicine.

Evgeni Baratashvili

Georgian Technical University. Head of Economic and Business Department. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

George Jandieri

Georgian Technical University; Chief scientist, Institute of Cybernetics of the Georgian Academy. Full Professor

George Malashkhia

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.

Giorgi Kepuladze

Akaki Tsereteli State University, Faculty of Business, Law and Social Sciences, PhD in Economics. Invited teacher.

Gulnara Kiliptari

Tbilisi State Medical University. Head of ICU department. Associate professor.

Iamze Taboridze

Scientific Center of the Humanitarian Educational University, Head, PhD in Medicine. Associate professor.

Ketevan Goletiani

Batumi Navigation Teaching University. Dean of Logistics Faculty. Batumi Shota Rustaveli State University. Doctor TS, Professor.

Larisa Korghanashvili

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor

Larisa Takalandze

Sokhumi State University, Faculty of Economic and Business. Doctor of Economic Sciences.

Lia Davitadze

Batumi Shota Rustaveli State University. Higher Education Teaching Professional. PhD in Educational Sciences.

Lia Matchavariani

Tbilisi State University (TSU) named Ivane Javakhishvili. Full Professor, Faculty of Exact & Natural Sciences (Geography Dep.)

Loid Karchava

Doctor of Business Administration, Association Professor at the Caucasus International University, Editor-in-Chief of the international Scientific Journal "Akhali Ekonomisti" (The New Economist)

Maia Kapanadze

Georgian State University named Javakhishvili. Doctor of Economical Sciences. Associate Professor.

Maia Matoshvili

Tbilisi State Medical University. The First University Clinic. Dermato-Venereologist. Assistant Professor. PhD in DAPS.

Mariam Darbaidze

Davit Aghmashenebeli National Defense Academy of Georgia. The Head of Education Division. PhD in Biology.

Mariam Kharashvili

Iliia State University. Assistant Professor. PhD MD.

Mariam Nanitashvili

Executive Director - Wise Development LTD (Training Centre). Associated Professor at Caucasus University. PhD in Economics

Nana Shoniya

State University of Kutaisi named Akakhi Tsereteli. Doctor of Economical Sciences. Full professor

Natia Beridze

LEPL National Environmental Agency of Georgia, Invited Expert at International Relations and PR Division. PhD in Political Science.

Nelli Sichinava

Akaki Tsereteli State University. Associate Professor. PhD.

Nino Gogokhia

Tbilisi State Medical University. Head of Laboratory the First University Clinic. Professor.

Nino Museridze

GGRC Georgian-German Center for Reproductive Medicine, Owner and Clinical Director. The Doctor of Medicine, Full Professor.

Nino Pirtskhelani

Associated Professor of Department of Molecular and Medical Genetics of Tbilisi State Medical University.

Omari Omarimu

Tbilisi State University named Ivane Javakhishvili. Doctor of Chemical Sciences Professor

Rati Abuladze

St. Andrew the first-called Georgian University of the Patriarchate of Georgia. Faculty of Economics and Business Administration. Manager of the Faculty Quality Assurance Office. PhD in Business Administration.

Rusudan Kutateladze

Georgian Technical University. Doctor of Economical Sciences. Full Professor

Rusudan Sujashvili

New Vision University. School of Medicine. Professor,

Simon Nemsadze

Georgian Technical University. Doctor of Technical Sciences. Full Professor

Tamar Giorgadze

Tbilisi State Medical University. Department of Histology, Cytology and Embryology. Assistant Professor.

Tamila Arnanian-Kepuladze
Akaki Tsereteli State University. Department of Economics. PhD in Economic.
Tengiz Museliani
Georgian Technical University. Academic Doctor of Technical Sciences. Associate Professor
Timuri Babunashvili
Georgian Business Academy of Science. Doctor of Economical Sciences. Full Professor.
Vladimer Papava
Tbilisi State Medical University. Assistant-Professor. PhD. MD.
Zaira Gudushauri
Georgian-Azerbaijan University named G.Aliyev. Associate Professor. PhD. ES.

Germany

Hans-Juergen Zahorka
Assessor jur., Senior Lecturer (EU and International Law, Institutions and Economy), Chief Editor of
"European Union Foreign Affairs Journal", LIBERTAS - European Institute, Rangendingen
Alexander Dilger
University of Münster. Professor of Business Economics. PhD in Economy.

Greece

Margarita Kefalaki
Communication Institute of Greece. PhD in Cultural Communication. President of Institute.

Hungary

Nicasia Picciano
Central European University. Department of International Relations and European Studies.

India

Federica Farneti
University of Bologna. Department of Sociology and Business Law. Associate Professor. PhD in Economic
& Management.
Prasanta Kumar Mitra
Sikkim Manipal Institute of Medical Sciences. Department of Medical Biotechnology. PhD in Biochemistry.
Samant Shant Priya
Lal Bahadur Shastri Institute of Management, New Delhi, Associate Professor in Philosophy PhD
in Marketing.
Sonal Purohit
Jain University, Center for Management Studies, Assistant Professor, PhD in Business Administration, Life
Insurance, Privatization.
Varadaraj Aravamudhan
Measi Institute of Management. Associate Professor. PhD in Management.

Iraq

Rana Khudhair Abbas Ahmed
Iraq, Baghdad, Alrafidain University College. Lecturer, Global Executive Administrator, Academic
coordinator. PhD in Scholar (CS).

Iran

Azadeh Asgari

Asian Economic and Social Society (AESS). Teaching English as a Second Language. PhD

Italy

Simona Epasto

University of Macerata. Department of Political Science, Communication and International Relations. Tenured Assistant Professor in Economic and Political Geography. PhD in Economic and Political Geography

Donatella M. Viola

London School of Economics and Political Science, London, Assistant Professor in Politics and International Relations at the University of Calabria, Italy. PhD in International Relations.

Jordan

Ahmad Aljaber

President at Gulf University. German Jordan University, Founder / Chairman of the Board. Ph.D in Computer Science

Ahmad Zamil

Middle East University (MEU). Business Administration Dept. Associate Professor. PhD Marketing

Ikhlas Ibrahim Altarawneh

Al-Huessian BinTalal University. Business Department. Full Professor in Human Resource Management.

Asmahan Majed Altaher

Arab Academy for Banking and Financial Sciences. Associate Professor. PhD in Management Information System.

Sadeq AlHamouz

Middle East University (MEU). Head Computer Information Systems. PHD. Computer Science.

Safwan Al Salaimh

Aqaba University. Software Engineering Department. Information Technology Faculty. Professor. PhD.

Kazakhstan

Alessandra Clementi

Nazarbayev University School of Medicine. MD, GP. Assistant Professor of Medical Practice and Family Medicine

Altinay Pozilova

Sirdarya University. Associated professor. PhD in Pedagogy Science.

Anar Mirazagalieva

Astana International University. Vice-President. PhD in Biology.

Anna Troeglazova

East Kazakhstan State University named Sarsen Amanjолоv. PhD

Gulmira Zhurabekova

Marat Ospanov West-Kazakhstan State Medical Academy. Department of Human Anatomy. Associate Professor

Guzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk, Russian Economy University G. Plekhanov, Associate Professor, PhD in Economic science.

Marina Bobireva

West Kazakhstan State Medical University named Marat Ospanov. PhD

Niyazbek Kalimov

Kostanay Agricultural Institution. PhD

Nuriya Kharissova
State University of Karaganda. Associate Professor of Biological Science
Nikolay Kurguzov
State University of Pavlodar named S. Toraygirova. PhD. Professor.
Oleg Komarov
Pavlodar State Pedagogical Institute. Professor of Department of Economics, Law and Philosophy. PhD in Sociology,
Zhanargul Smailova
Head of the Department of Biochemistry and Chemical Disciplines named after MD, professor S.O. Tapbergenova NAC Medical University of city Semey.

Kosovo

Donat Rexha
Faculty of Economics and Management at the AAB College. Professor. Lecturer. Local Consultant at the UNICEF.

Libya

Salaheddin Sharif
University of Benghazi, International Conference on Sports Medicine and Fitness, Libyan Football Federation- Benghazi PhD in Medicine (MD)

Latvia

Tatiana Tambovceva
Latvian Council of Science. Riga Technical University. Associate Professor at Riga Technical University.

Lithuania

Agne Simelyte
Vilnius Gediminas Technical University, Associate professor. Phd in Social Sciences (Management)
Ieva Meidute – Kavaliauskiene
Vilnius Gediminas Technical University. Vice-dean for Scientific Research
Vilma (Kovertaite) Musankoviene
e-Learning Technology Centre. Kaunas University of Technology. PHD
Laura Uturyte
Vilnius Gediminas Technical University (VGTU). Head of Project Manager at PI Gintarine Akademy. PhD in Economy.
Loreta (Gedminaitė) Ulvydiene
Professor of Intercultural Communication and Studies of Translation. Vilnius University. PHD
Zhaneta Simanavichienė
Professor, head of Laboratory Business Innovation University of Mykolas Romeris. Honorary consul of Estonia

---

Macedonia

Liza Alili Sulejmani
International Balkan University. Head of Banking and Finance department. Assistant Professor. PhD of Economics.

Malaysia

Anwarul Islam

The Millennium University. Department of Business Administration. Associate Professor.

Kamal Uddin

Millennium University, Department of Business Administration. Associate Professor. PhD in Business Administration.

Morocco

Mohammed Amine Balambo

Ibn Tufail University, Aix-Marseille University. Free lance. Consultant and Trainer. PhD in Philosophy. Management Sciences, Specialty Strategy and Logistics.

Nigeria

Bhola Khan

Yobe State University, Damaturu. Senior Lecturer and Head, Dept. of Economics. PhD in Economics.

Norway

Svitlana Holovchuk

PhD in general pedagogics and history of pedagogics.

Pakistan

Nawaz Ahmad

The Aga Khan University. Chief Examiner. PhD in Management.

Poland

Grzegorz Michalski

Wroclaw University of Economics. Faculty of Engineering and Economics. PhD in economics. Assistant professor.

Kazimierz Waluch

Pawel Wlodkowic University College in Płock, Assistant Professor at the Faculty of Management. PhD in Economy.

Robert Pawel Suslo

Wroclaw Medical University, Public Health Department, Health Sciences Faculty, Adjunct Professor of Gerontology Unit. PhD MD.

Tadeusz Trocikowski

European Institute for Eastern Studies. PhD in Management Sciences.

Qatar

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor in Finance. PhD in Finance

---

Romania

Camelia Florela Voinea

University of Bucharest, Faculty of Political Science, Department of Political Science, International Relations and Security Studies. PhD in Political Sciences.

Minodora Dobreanu

University of Medicine, Pharmacy, Sciences and Technology of Târgu Mureș. Faculty of Medicine. Professor. PhD in Medicine.

Odette (Buzea) Arhip

Ecological University Bucuresti. Professor at Ecological University. PhD.

Russia

Alexander A. Sazanov

Leningrad State University named A.S. Pushkin. Doctor of Biological Sciences. Professor

Alexander N. Shendalev

State Educational Institution of Higher Education. Omsk State Transport University. Associate Professor

Andrey Latkov

Stolypin Volga Region Institute of Administration, Ranepa. Sc.D. (Economics), Ph.D. (Politics), professor,

Andrei Popov

Director "ProfConsult Group". Nizhniy Novgorod Region. PhD

Anton Mosalyov

Russian State University of Tourism and Service. Associate Professor

Carol Scott Leonard

Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. Vice Rector. PhD, Russian History

Catrin Kolesnikova

Samara Architectural and Constructional University. PhD

Ekaterina Kozina

Siberia State Transportation University. PhD

Elena Klemenova

South Federal University of Russia. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Galina Kolesnikova

Russian Academy of Natural Sciences and International Academy of Natural History. Taganrog Institute of Management and Economics. Philologist, Psychologist, PhD

Galina Gudimenko

Orel State Institute of Economics and Trade. Department of History, Philosophy, Advertising and Public Relations. Doctor of Economical Sciences. Professor.

Grigory G. Levkin

Siberian State Automobile and Highway Academy. Omsk State Transport University. PHD of Veterinary Sciences

Gyuzel Ishkinina

Ust-Kamenogorsk affiliation of G. Plekhanov Russian Economy University / Associate Professor, Business, Informatics, Jurisprudence and General Studies sub-department. PhD in Economic science.

Irina V. Larina

Federal State Educational Institution of Higher Professional Education. Associate Professor

Irina Nekipelova

M.T. Kalashnikov Izhevsk State Technical University. Department of Philosophy. PhD

Larisa Zinovieva

North-Caucasus Federal University. PHD. Pedagogical Science. Associate Professor

Liudmila Denisova

Department Director at Russian State Geological Prospecting University. Associate Professor

Lyalya Jusupova

Bashkir State Pedagogical University named M. Akmully. PHD Pedagogy Science. Associate Professor

Marina Sirik

Kuban State University. Head of the Department of Criminal Law, Process and Criminalistics of the State Pedagogical University.

PhD in Legal Sciences.

Marina Volkova

Research Institute of Pedagogy and Psychology. Doctor of Pedagogical Sciences. Professor

Natalia Litneva

Orlov State Institute of Economy and Trade. Volga Branch of The Federal State Budget Educational Institution of Higher Professional Education

Nikolay N. Efremov

Institute of Humanitarian Research and the Russian Academy of Sciences. Doctor of Philology. Research Associate

Nikolay N. Sentyabrev

Volgograd State Academy of Physical Culture. Doctor of Biological Sciences. Professor. Academician.

Olga Ovsyanik

Plekhanov Russian Economic University, Moscow State Regional University. Doctor in Social Psychology.

Olga Pavlova

Medical University named Rehabilitation, Doctors and Health, Professor of the Department of Morphology and Pathology, Doctor of biological sciences, physiology

Sergei N. Fedorchenko

Moscow State Regional University of Political Science and Rights. PhD

Sergei A. Ostroumov

Moscow State University. Doctor of Biological Science. Professor

Svetlana Guzenina

Tambov State University named G.R. Derzhavin. PhD in Sociology

Tatiana Kurbatskaya

Kamsk State Engineering – Economical Academy. PhD

Victor F. Stukach

Omsk State Agrarian University. Doctor of Economical Sciences. Professor

Zhanna Glotova

Baltic Federal University named Immanuel Kant, Ph.D., Associate Professor.

Saudi Arabia

Ikhlas (Ibrahim) Altarawneh

Ibn Rushd College for Management Sciences. PHD Human Resource Development and Management.

Associate Professor in Business Administration

Salim A Alghamdi

Taif University. Head of Accounting and Finance Dept. PhD Accounting

---

Serbia

Aleksandra Buha

University of Belgrade. Department of toxicology "Akademik Danilo Soldatović", Faculty of Pharmacy

Jane Paunkovic

Faculty for Management, Megatrend University. Full Professor. PhD, Medicine

Jelena Purenovic

University of Kragujevac. Faculty of Technical Sciences Cacak. Assistant Professor. PhD in NM systems.

Sultanate of Oman

Nithya Ramachandran

Ibra College of Technology. Accounting and Finance Faculty, Department of Business Studies. PhD

Rustom Mamlook

Dhofar University, Department of Electrical and Computer Engineering College of Engineering. PhD in Engineering / Computer Engineering. Professor.

Sweden

Goran Basic
Lund University. Department of Sociology. PhD in Sociology. Postdoctoral Researcher in Sociology.

Turkey

Fuad Aliew
Gebze Technical University, Department of Electronics Engineering, Faculty of Engineering, Associate professor, PhD in Automation engineering

Mehmet Inan
Turkish Physical Education Teachers Association. Vice president. PhD in Health Sciences, Physical Education and Sport Sciences

Muzaffer Sancı

University of Health Sciences. Tepecik Research and Teaching Hospital. Clinics of Gynecology and Obstetrics Department of Gynecologic Oncologic Surgery. Associated Professor.

Vugar Djafarov

Medical school at the University of Ondokuzmayıs Turkey. PhD. Turkey.

Yigit Kazancioglu

Izmir University of Economics. Associate Professor, PhD in Business Administration.

UK

Christopher Vasilopoulos
Professor of Political Science at Eastern Connecticut State University. PhD in Political Science and Government.

Frances Tsakonas

International Institute for Education Advancement. Ceo & Founder. PhD in Philosophy.

Georgios Piperopoulos

Northumbria University. Visiting Professor, Faculty of Business and Law Newcastle Business School. PhD Sociology and Psychology.

Mahmoud Khalifa

Lecturer at Suez Canal University. Visiting Fellow, School of Social and Political Sciences, University of Lincoln UK. PhD in Social and Political Sciences

Mohammed Elgammal

Qatar University. Assistant Professor. PhD in Finance.

Stephan Thomas Roberts

BP Global Project Organisation. E&T Construction Engineer. Azerbaijan Developments. SD 2 Onshore Terminal. Electrical engineer.

Ukraine

Alina Revtie-Uvarova

National Scientific Center. Institute of Soil Structure and Agrochemistry named Sokolovski. Senior Researcher of the Laboratory, performing part-time duties of the head of this laboratory.

Alla Oleksyuk-Nexhames

Lviv University of Medicine. Neurologist at pedagogue, pryvaty refleksoterapy. MD PD.

Anna Kozlovska

Ukrainian Academy of Banking of the National Bank of Ukraine. Associate Professor. PhD in Economic.

Bogdan Storokha

Poltava State Pedagogical University. PhD

Dmytro Horilyk

Head of the Council, at Pharmaceutical Education & Research Center. PhD in Medicine.

Galina Kuzmenko

Central Ukrainian National Technical University, Department of Audit and Taxation, Associate Professor. PhD in Economy.

Galina Lopushniak

Kyiv National Economic University named after Vadym Hetman. PhD. Doctor of Economic Sciences, Professor.

Hanna Hulciaieva

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of phytopatogenic bacteria. The senior research fellow, PhD in Biology.

Hanna Komarnytska

Ivan Franko National University of Lviv, Head of the Department of Economics and Management, Faculty of Finance and Business Management, Ph.D. in Economics, Associate Professor.

Iryna Skrypchenko

Prydniprovsk State Academy of Physical Culture and Sports. Department of Water Sports. Associate Professor. PhD in Physical Education and Sport.

Katerina Yagelskaya

Donetsk National Technical University. PhD

Larysa Kapranova

State Higher Educational Institution «Priazovskiyi State Technical University» Head of the Department of Economic Theory and Entrepreneurship, Associate Professor, PhD in Economy,

Lesia Baranovskaya

National Technical University of Ukraine "Kyiv Polytechnic Institute", PhD, Associate Professor.

Liliya Roman

Department of Social Sciences and Ukrainian Studies of the Bukovinian State Medical University. Associate professor, PhD in Philology,

Liudmyla Fylypovych

Vice-president of Ukrainian Association of Researchers of Religion (UARR), H.S. Skovoroda Institute of Philosophy of NASU. Doctor of philosophical sciences. Professor

Lyudmyla Svistun

Poltava national technical Yuri Kondratyuk University. Department of Finance and Banking. Associated Professor.

Mixail M. Bogdan

Institute of Microbiology and Virology, NASU, department of Plant of viruses. PhD in Agricultural Sciences.

Nataliya Bezrukova

Yuri Kondratyuk National Technical University. Associate Professor, PhD in Economic.

Oleksandr Voznyak

Hospital "Feofaniya". Kyiv. Head of Neureosurgical Centre. Associated Professor

Oleksandra Kononova

Prydniprovsk State Academy of Civil Engineering and Architecture (PSACIA), Assoc.professor of Accounting, Economics and Human Resources Management department. PhD. in Economic Science.

Oleksandr Levchenko

Central Ukrainian National Technical University, Kropyvnytskyi. Vice-Rector for Scientific Activities. Professor.

Olena Aleksandrova

Borys Grinchenko Kyiv University, Dean of the Faculty of History and Philosophy. Doctor of Philosophical Sciences, Professor.

Olena Cherniavska

Poltava University of Economics and Trade, Doctor of Economical Sciences. Professor

Olga F. Gold

Odessa National University named I.I. Mechnikov. Odessa pedagogical college. PhD

Olga I. Gonchar

Khmelnitsky National University, Economics of Enterprise and Entrepreneurship, Doctor of Economic Sciences, Professor.

Roman Dodonov

Head of the Philosophy Department. Borys Grinchenko Kyiv University. Doctor of philosophical sciences. Professor.

Roman Lysyuk

Assistant Professor at Pharmacognosy and Botany Department at Danylo Halytsky Lviv National Medical University.

Stanislav Goloborodko

Doctor of Agricultural Sciences, Senior Researcher. Institute of Agricultural Technologies of Irrigated Agriculture of the National Academy of Agrarian Sciences of Ukraine

Svetlana Dubova

Kyiv National University of Construction and Architecture. Associate Professor. PhD in TS.

Tetiana Kaminska

Kyiv Cooperative Institute of Business and Law. Rector. Doctor of Science in Economics. .

Valentina Drozd

State Scientific Research Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine. Doctor of Law, Associate Professor, Senior Researcher.

Vasyl Klymenko

Central Ukrainian National Technical University. Department of Electrical Systems and Energy Management. Doctor TS. Professor.

Victoriya Lykova

Zaporizhzhya National University, PhD of History

Victor P. Mironenko

Doctor of Architecture, professor of department "Design of architectural environment", Dean of the Faculty of Architecture of Kharkov National University of Construction and Architecture (KNUCA), member of the Ukrainian Academy of Architecture

Vita Tytarenko

H.S. Skovoroda Institute of Philosophy, National Academy of Sciences. Professor at the Department of Philosophy.

Yuliia Mytrokhina

Donetsk National University of Economics and Trade named after Mykhaylo Tugan-Baranovsky., PhD in Marketing and Management. Associate Professor

Yulija M. Popova

Poltava National Technical University named Yuri Kondratyuk. PhD in Economic. Associated professor

Crimea

Lienara Adzhyieva

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (branch). PhD of History. Associate Professor

Oksana Usatenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University. Academy of Humanities and Education (branch). PhD of Psychology.

Associate Professor.

Oleg Shevchenko

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Humanities and Education Science Academy (branch), Associate Professor. PhD in Social Philosophy

Tatiana Scriabina

V.I. Vernadsky Crimean Federal University, Yevpatoriya Institute of Social Sciences (filial branch). PhD of Pedagogy. Associate Professor

United Arab Emirates

Ashok Dubey

Emirates Institute for Banking & Financial Studies, senior faculty. Chairperson of Academic Research

Committee of EIBFS. PhD in Economics
Maryam Johari Shirazi
Faculty of Management and HRM. PhD in HRM. OIMC group CEO.

USA

Ahmet S. Yayla
Adjunct Professor, George Mason University, the Department of Criminology, Law and Society & Deputy Director, International Center for the Study of Violent Extremism (ICSVE), PhD in Criminal Justice and Information Science
Carol Scott Leonard
Presidential Academy of the National Economy and Public Administration. National Research University – Higher School of Economics. Russian Federation
Christine Sixta Rinehart
Academic Affairs at University of South Carolina Palmetto College. Assistant Professor of Political Science. Ph.D. Political Science
Cynthia Buckley
Professor of Sociology at University of Illinois. Urbana-Champaign. Sociological Research
Medani P. Bhandari
Akamai University. Associate professor. Ph.D. in Sociology.
Mikhail Z. Vaynshteyn
Lecturing in informal associations and the publication of scientific articles on the Internet. Participation in research seminars in the "SLU University" and "Washington University", Saint Louis
Nicolai Panikov
Lecturer at Tufts University. Harvard School of Public Health. PhD/DSci, Microbiology
Rose Berkun
State University of New York at Buffalo. Assistant Professor of Anesthesiology, PhD. MD
Tahir Kibriya
Director technical / senior engineering manager. Black & Veatch Corporation, Overland Park. PhD Civil Engineering.
Yahya Kamalipour
Dept. of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University Greensboro, North Ca. Professor and Chair Department of Journalism and Mass Communication North Carolina A&T State University. PhD
Wael Al-Husami
Lahey Hospital & Medical Center, Nardone Medical Associate, Alkhalidi Hospital, Medical Doctor, International Health, MD, FACC, FACP

Uruguay

Gerardo Prieto Blanco
Universidad de la República. Economist, Associate Professor. Montevideo.

Uzbekistan

Guzel Kutlieva
Institute of Microbiology. Senior Researcher. PhD in BS.
Khurshida Narbaeva
Institute of Microbiology, Academy of Sciences Republic of Uzbekistan, Doctor of biological sciences.
Shaklo Miralimova
Academy of Science. Institute of Microbiology. Doctor of Biology Sciences. PhD in BS.
Shukhrat Yovkochev
Tashkent State Institute of Oriental Studies. Full professor. PhD in political sciences.

AIMS AND SCOPE

NGO RAIDCG The Southern caucasus Scientific Journals publishes peer-reviewed, original research and review articles in an open access format. Accepted articles span the full extent of the social and behavioral sciences and the humanities.

ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals seeks to be the world's premier open access outlet for academic research. As such, unlike traditional journals, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals does not limit content due to page budgets or thematic significance. Rather, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals evaluates the scientific and research methods of each article for validity and accepts articles solely on the basis of the research. Likewise, by not restricting papers to a narrow discipline, ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals facilitates the discovery of the connections between papers, whether within or between disciplines.

ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals offers authors quick review and decision times; a continuous-publication format; and global distribution for their research via ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals Online. All articles are professionally copyedited and typeset to ensure quality.

Those who should submit to ICRET MTÜ The Baltic Scientific Journals include:

- Authors who want their articles to receive quality reviews and efficient production, ensuring the quickest publication time.
- Authors who want their articles to receive free, broad, and global distribution on a powerful, highly discoverable publishing platform.
- Authors who want their articles branded and marketed by a world-leading social science publisher.
- Authors who want or need their articles to be open access because of university or government mandates.

TOPICS OF JOURNAL

Agricultural, environmental & natural sciences

Social, pedagogy sciences & humanities

Medicine and biology sciences

Regional development and infrastructure

Economic, management & marketing sciences

Legal, legislation and political sciences

Art and Film Studies

Cinematography

NGO International Center for Research, Education & Training (Estonia, Tallinn) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **The Baltic Scientific Journals**

ISSN: 2613-5817; E-ISSN: 2613-5825; UDC: 0 (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/PIRETC
Proceeding of The International Research Education & Training Center.
<https://scia.website/index.php/piretc>

ISSN: 2674-4562, E-ISSN: 2674-4597, UDC: 620.9 (051) (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/ENECO
Proceedings of Energy Economic Research Center. ENECO
<https://bsj.fisdd.org/index.php/eneco-peerc>

ISSN: 1609-1620, E-ISSN: 2674-5224; UDC: 62 (051) (0.034);
DOI PREFIX: 10.36962/PAHTEI
Proceedings of Azerbaijan High Technical Educational Institutions. PAHTEI
<https://bsj.fisdd.org/index.php/pahtei>

ISSN: 2663-8770, E-ISSN: 2733-2055; UDC: 672, 673, 67.01-67.02
DOI PREFIX: 10.36962/ETM
ETM Equipment, Technologies, Materials
<https://bsj.fisdd.org/index.php/etm>

ISSN: 2733-2713; E-ISSN: 2733-2721; UDC: 33
DOI PREFIX: 10.36962/SWD
SOCIO WORLD-SOCIAL RESEARCH & BEHAVIORAL SCIENCES
<https://bsj.fisdd.org/index.php/swd>

E-ISSN: 2587-4713; UDC: 620.9 (051) (0.034)
DOI PREFIX: 10.36962 / ECS
Economics
<https://scia.website/index.php/ecs>

Society of Azerbaijanis living in Georgia. NGO. (Georgia, Tbilisi) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **Southern Caucasus Scientific Journals**

ISSN: 2346-8068; E-ISSN: 2346-8181; UDC: 611-618

DOI PREFIX: 10.36962/ALISJMISC

Ambiance in Life-International Scientific Journal in Medicine of Southern Caucasus.

<https://scia.website/index.php/ALISJMISC>

Representation of the International Diaspora Center of Azerbaijan in Georgia. NGO (Georgia Tbilisi) is publishing scientific papers of scientists on Website and in Referred Journals with subjects which are mentioned below:

© **Southern Caucasus Scientific Journals**

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; UDC: 3/k-144

DOI PREFIX: 10.36962/CESAJSC

The Caucasus-Economic and Social Analysis Journal of Southern Caucasus

<https://scia.website/index.php/CESAJSC>

[Review Article Template]

[This Review Article Template has the standard set of headings that make up different sections of the manuscript.]
[Below the headings the dummy text is given in red color.]
[Delete the dummy text in red color and replace it with your own text.]
[You can directly type your text here or copy your text from your file and paste it at the appropriate place.]
[Delete any section or heading you do not need.]
[If you need more than one set of headings, you can copy and past the headings.]
[Keep the right margin of the text ragged. Do not use “Justify text” command.]
[Please make sure that the reference format conforms to the journal reference style.]
[DO NOT FORGET TO FREQUENTLY SAVE THIS FILE WHILE WORKING ON THIS MANUSCRIPT TO PREVENT LOSS OF DATA.]
[DOUBLE SPACE THE MANUSCRIPT THROUGHOUT (Title Page need not be double spaced)]
[DELETE ALL TEXT IN RED COLOR BEFORE SUBMITTING YOUR MANUSCRIPT.]

TITLE: PAPER TITLE (Title, Times New Roman, bold, 14)

[Enter here the title of manuscript in sentence case (14 Bold)-capital letter.]

AUTHORS: [List here all author names; identify authors with author affiliations with superscript Arabic numerals]

[First Name Middle Name Family Name¹], [First Name Middle Name Family Name²

[First Name Middle Name Family Name³], [First Name Middle Name Family Name⁴

(Author(s), Times New Roman, bold, 12)

AFFILIATIONS: [List here all author affiliations including position in the department, department, institute, city, state, country, email; identify authors with author affiliations with superscript Arabic numerals]

¹ [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

² [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

³ [Author affiliations – position, department, institute, city, state, country, email ID, ORCID ID]

(Affiliation^{1,2,3} Times New Roman, 10)

CORRESPONDING AUTHOR DETAILS

[Give here name, contact address, contact phone number, email and fax number of the corresponding author, Corresponding author must be one of the authors of the manuscript.]

[First Name Middle Name Family Name]

[Complete Mailing Address]

[City]

[State]

[Country]

[Postal Code]

[Contact Phone Number - Country prefix followed by full phone number]

[Contact Email]

[Fax number - Country prefix followed by full fax number]

(Affiliation for CA Times New Roman, 10)

Short Running Title: [Give here a short title of the paper, less than 40 characters] (Times New Roman, 10)

Guarantor of Submission: The corresponding author is the guarantor of submission.

[If an author other than the corresponding author is the Guarantor of Submission, delete the previous line, write the name of the individual and give the details below.]

(Times New Roman, 10)

Guarantor of Submission (if not the corresponding author)

[Give here name, contact address, contact phone number, email and fax number of the guarantor of Submission, if other than the corresponding author]

[First Name Middle Name Family Name]
[Complete Mailing Address]
[City]
[State]
[Country]
[Postal Code]
[Contact Phone Number - Country prefix followed by full phone number]
[Contact Email]
[Fax number - Country prefix followed by full fax number]
(Times New Roman, 10)

SUMMARY (OPTIONAL) (Times New Roman, 12 Bold)

[This section of the manuscript is optional. It is up to the author(s) to decide whether to include this section in the manuscript.]

["Summary" of your work is a short description of the work being presented in your article. It is longer than the "Abstract" which is limited to 250 words for all types of articles. After reading the "Summary" a reader should be able to understand the background information, why the work is being reported, what the significant results are, and what may be the explanation for the results.]

[Although writing an additional section in the form of "Summary" of your work may seem like an extra burden on your time and resources, it will be an important part of your manuscript especially for articles which are highly technical. Many times readers who are students, or who are not expert on the subject of the article or readers who are experts but in related subjects may skip reading an article if on first look the article appears to be very technical with lot of data, facts and statistics. Some other articles may not be easy to understand, on first reading, even by experts in the subject of the article. The "Summary" section will help the readers in understanding the results of your study.]

- The recommended word limit for "Summary" for Review Article is – 800 words (2 pages)
- When writing the "Summary" use as simple and as non-technical language as possible. Write the "Summary" as if you are explaining your study to a first year graduate student.
- Do not repeat or copy text verbatim from the main text of your manuscript. "Summary" will probably be the most important and most widely read part of your manuscript. Write it fresh as a separate section.
- In the "Summary" give: 1) relevant background information, 2) why the work was done, 3) what were the significant results, 4) possible explanation of the results.
- Only give the significant results of your study and give their possible explanation.
- Do not compare your results with other studies.
- Do not give references in the "Summary" section. First reference should start in main text of your manuscript from the "Introduction" section.

TITLE: [Enter Here the Title of Manuscript in Sentence Case.]

ABSTRACT (Times New Roman, 12)

OBJECTIVE: (Times New Roman, 12)

METHODS: (Times New Roman, 12)

RESULTS: (Times New Roman, 12)

CONCLUSION: (Times New Roman, 12)

[Structured or unstructured abstract as required by the manuscript]

[Less than 250 words for all manuscripts]

Keywords: [Four to six keywords for indexing purpose] (Times New Roman, 12)

TITLE: [Enter here the title of manuscript in sentence case.] (Times New Roman, 12)

[Type or copy/paste the manuscript text under the headings below. References are in square brackets, e.g. [1, 2, 3] and figures/tables are in parenthesis, e.g. (Figure 1) or (Table 1)]

INTRODUCTION (Times New Roman, 12 Bold)

[Type or copy/paste your text here]

(Times New Roman, 12)

[After “INTRODUCTION” rest of the headings or subheadings can be as required by the manuscript]

[Heading (level 1 heading is in CAPITALS followed by text)] (Times New Roman, 12 Bold)

DDDD DDDD DDDDDDD DDDDDDDDD DDDDDDD DDDDDDDDD DDDDD DDDDDDD DDDDDDD

(Times New Roman, 12)

[Subheading (level 2 heading is in sentence case, followed by text) (Times New Roman, 12 Bold)

DDDD DDDD DDDDDDD DDDDDDDDD DDDDDDD DDDDDDDDD DDDDDDD DDDDDDDDDDD

(Times New Roman, 12)

[Subheading (level 3 heading is in sentence case, in line with text) (Times New Roman, 12 Bold) DDDD DDDD

DDDDDD DDDDDDDDD DDDDDDD DDDDDDDDD DDDDDDD DDDD DDD D D DDDD DDDDDDD D D DD DD]

(Times New Roman, 12)

CONCLUSION (Times New Roman, 12 Bold)

[Type or copy/paste your text here]

(Times New Roman, 12)

CONFLICT OF INTEREST (Times New Roman, 10 Bold)

[Declare here if any financial interest or any conflict of interest exists.]

(Times New Roman, 10)

AUTHOR’S CONTRIBUTIONS (Times New Roman, 10 Bold)

[Enter name of authors followed by author’s contribution.]

[At least one task from each group is required from an individual to be listed as author of the article, delete anything which is not applicable.]

(Times New Roman, 10)

[First Name Middle Name Family Name]

Group1 - Conception and design, Acquisition of data, Analysis and interpretation of data

Group 2 - Drafting the article, Critical revision of the article

Group 3 - Final approval of the version to be published

(Times New Roman, 10)

[First Name Middle Name Family Name]

Group1 - Conception and design, Acquisition of data, Analysis and interpretation of data

Group 2 - Drafting the article, Critical revision of the article

Group 3 - Final approval of the version to be published

(Times New Roman, 10)

[First Name Middle Name Family Name]

Group1 - Conception and design, Acquisition of data, Analysis and interpretation of data

Group 2 - Drafting the article, Critical revision of the article

Group 3 - Final approval of the version to be published

(Times New Roman, 10)

[First Name Middle Name Family Name]

Group1 - Conception and design, Acquisition of data, Analysis and interpretation of data

Group 2 - Drafting the article, Critical revision of the article

Group 3 - Final approval of the version to be published

(Times New Roman, 10)

[First Name Middle Name Family Name]

Group1 - Conception and design, Acquisition of data, Analysis and interpretation of data

Group 2 - Drafting the article, Critical revision of the article

Group 3 - Final approval of the version to be published

(Times New Roman, 10)

[First Name Middle Name Family Name]

Group1 - Conception and design, Acquisition of data, Analysis and interpretation of data

Group 2 - Drafting the article, Critical revision of the article

Group 3 - Final approval of the version to be published

(Times New Roman, 10)

ACKNOWLEDGEMENTS (Times New Roman, 12 Bold)

[List here any individuals who contributed in the work but do not qualify for authorship base on the above criteria.]

REFERENCES (Times New Roman, 12 Bold)

[List here all the references in the order of citation in the text. List all authors if less than six. If more than six authors, list the first six followed by “et.al.”]

[General style of reference is:]

[Surname First Name Middle Name, Surname First Name Middle Name. Title of article. Journal Name Year;Volume(Number):Full inclusive page numbers.]

[NO SPACES BETWEEN - Year;Volume(Number):Full inclusive page numbers.]

1. [Surname First Name Middle Name, Surname First Name Middle Name. Title of article. Journal Name Year;Volume(Number):Full inclusive page numbers.]
2. [Surname First Name Middle Name, Surname First Name Middle Name. Title of article. Journal Name Year;Volume(Number):Full inclusive page numbers.]
3. [Reference 3]
4. [Reference 3]
5. [Reference 3]
6. [Reference 3]

(Times New Roman, 12 Bold)

SUGGESTED READING (Times New Roman, 12 Bold)

[In this section include references to articles, abstracts, books, manuals, web pages, videos, presentations or any other material you have referred to in planning and writing your study which are either not directly relevant to your study or not important enough to be cited in the text and given in the "References" section.]

[Include any number of items in this section, but we suggest you to limit the number to 15 or less for review articles and original articles and 10 or less for case series and case reports.]

[Please **DO NOT** cite the items in the "Suggested Reading" section in the text of your manuscript.]

TABLES (Times New Roman, 12 Bold)

[All tables should be double spaced. Each table on a separate page]

Table 1: [Type or copy/paste here a brief descriptive title of the table DO NOT use full-stop after table sentence] (Times New Roman, 12)

Abbreviations: [Give here full form of all abbreviations used in the table. Give the full form even if it has been explained in the text.]

[All tables should be double spaced. Each table on a separate page]

Table 2: [Type or copy/paste here a brief descriptive title of the table DO NOT use full-stop after table heading] (Times New Roman, 12)

Abbreviations: [Give here full form of all abbreviations used in the table. Give the full form even if it has been explained in the text.]

FIGURE LEGENDS (Times New Roman, 12 Bold)

Figure 1: [Give here a description of figures/image, include information like contrast media, stain, chemical, power used, protect patient privacy at all times. End the legend with full stop.] (Times New Roman, 12)

Figure 2: (A) – [If a figure has many parts give here a description of part of figures/image, include information like contrast media, stain, chemical, power used, protect patient privacy at all times;] **(B)** – [Give here a description of part of figures/image, include information like contrast media, stain, chemical, power used, protect patient privacy at all times. End legend with full stop.] (Times New Roman, 12)

JOURNAL INDEXING

ISSN: 2298-0946; E-ISSN:1987-6114; DOI prefix: 10.36962/CESAJSC; UDC: 3/k-144

©**Publisher:** LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Director & shareholder : Namig Isazade. Azerbaijan.

©**Editorial office:** 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

©**Typography:** LTD The Southern Caucasus International Academy of Modern Sciences. (UK, London).

Registered address: 71-75 Shelton Street, Covent Garden, London, WC2H 9JQ, UK.

Telephones: +994 552 417 012; +994 518 648 894

Website: <https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

©**Publisher:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals

©**Editorial office:** 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

©**Typography:** Representation of Azerbaijan International Diaspora Center in Georgia. SCS Journals.

Registered address: 0165 Georgia. Marneuli municipality. Village Takalo.

Telephones: +994 552 417 012; +994 518 648 894.

Website: <https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

E-mail: sc.mediagroup2017@gmail.com

ISSN: 2298-0946, E-ISSN: 1987-6114; DOI PREFIX:10.36962/CESAJSC

VOLUME 49 ISSUE 02 2022

© THE SOUTHERN CAUCASUS SCIENTIFIC JOURNALS

THE CAUCASUS

ECONOMIC & SOCIAL ANALYSIS JOURNAL OF SOUTHERN CAUCASUS

MULTIDISCIPLINARY JOURNAL
REFEREED & REVIEWED JOURNAL

AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL & NATURAL SCIENCES

SOCIAL, PEDAGOGY SCIENCES & HUMANITIES

MEDICINE AND BIOLOGY SCIENCES

REGIONAL DEVELOPMENT AND INFRASTRUCTURE

ECONOMIC, MANAGEMENT & MARKETING SCIENCES

LEGAL, LEGISLATION AND POLITICAL SCIENCES

<https://scsj.fisdd.org/index.php/CESAJSC>

Platform &
workflow by
OJS/PKP

SCAN ME